

Kultúrák közötti meg(nem)értés¹

- Vitairat az Európai Alkotmányért -

Prazsák Gergő

Európa ma már sokkal egységesebb, mint a második világháború előtt valaha is volt. Az európai kultúra kialakulása, az antik görög városállamok megjelenése óta számos kísérlet történt az európai egység megteremtésére. A kísérletek döntő többsége erőszakos, háborús eszközökkel próbálta Európa népeit egységes társadalommá, gazdasággá, politikai berendezkedéssé formálni. Sőt, már az írásos történelem legkorábbi korszakában is történtek próbálkozások az Európán túli területek elfoglalására, a politikai értelemben „világegységként” értelmezett, európai egység megteremtésére (Plutarkosz 2001:589). Alexandrosz, Caesar, Nagy Károly, Napóleon vagy Hitler az együttműködéssel szemben az erőszakos utakat választották. Személyes hatalmi ambícióik fölülmelkedtek az egyesült Európa megteremtésének eszméjén.

A második világháború fordulatot hozott az egységes Európa megteremtésének gondolatában és gyakorlatában. Jean Monnet elképzelése alapján 1951-ben jött létre az Európai Szén- és Acélközösség. Az első szupranacionális szervezet elsősorban a gazdasági együttműködést kívánta elősegíteni. A Montánunió jelentette alapját a folyamatosan bővülő Európai Közösségeknek, s ezzel együtt az 1993-ban életbe lépett Maastrichti szerződésnek is, mely megteremtette az Európai Uniót (EU), mely jelenleg 27, 2013 nyarától Horvátországgal együtt 28 tagot számlál. Számos szerződés, tagországok által aláírt dokumentum gondoskodik az EU országok együttműködéséről, mely szabályozások a társadalmi, gazdasági, politikai élet szinte minden területére kiterjednek. A megállapodások azonban nem jelentik szükségszerűen azt, hogy akárcsak az Európai Unió egységes társadalmi, gazdasági, politikai rendszer lenne (nem beszélve az EU-n kívüli többi európai országról). Számos döntés a tagállamok hatáskörében maradt, ezért intézményi értelemben sem lehet tökéletesen egységes a konföderáció. Az alapvetően konföderációs szándékkal létrejött szövetség a szabad gazdasági együttműködésre épül, ezért szinte szükségszerű feltétele a tagállamok liberális demokráciákra jellemző berendezkedése.

¹Jelen tanulmány 2012 május 25-én, az ELTE TáTK által szervezett „Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Kánon és Apokrif” konferencián, ugyanezen címmel megtartott előadás jelentősen bővített változata. A tanulmány elkészítése alatt a szerző Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült, mely lehetővé tette a kutatás elkészítését.

A föderáció teljes megvalósulásnak számos gátja van, melyek lebontása a közeljövő elengedhetetlen feladata, amennyiben az EU komolyan gondolja, hogy a világ legversenyképesebb térségévé szeretne válni (Habermas 2001). A föderáció megvalósulásának legfőbb gátjai az EU-n belüli kulturális különbségekből adódnak. Még manapság is több kulturális régió különül el a tágon értelmezett Európa területén. Egyrészt kelet felől (a volt és még ma is birodalmi jegyeket viselő) orosz kultúra területén él Európa népességének 15 százaléka. Másfelől Európa legnagyobb gazdasági, politikai egysége az Európai Unió (mely számos tekintetben ugyancsak magán hordozza a teljes Európára jellemző kulturális diverzitást): itt él Európa népességének közel 65 százaléka. E két terület közé, ill. határára szorulnak azok az önálló államok melyek a Szovjetunió felbomlása után keletkeztek (Belorusszia, Ukrajna, Kaukázus országai), valamint a Balkán félszigeten a volt Jugoszlávia utódállamainak egy része és Albánia. Európa délkeleti területein él Európa lakosságának közel 10 százaléka (Törökország), mely kultúráját tekintve ugyancsak különálló egységként kezelhető.

Európa

Tekintettel arra, hogy Európa népességének legnagyobb része jelenleg olyan területen él (43 százalékan), mely az elmúlt évezred során kultúráját, gazdaságát, politikai rendszerét tekintve többé-kevésbé szétszabdalt volt (és ezen az utóbb évszázadokban létrejött nemzetállamok sem változtattak), nem egyértelmű, hogy mit nevezünk Európának. A különböző megközelítések között ugyan vannak átfedések, de az azonosítás koránt sem problémamentes.

Európa mint földrajzi terület

Az európai kontinens a második legkisebb kontinens a hét közül. Ennyi talán viszonylag nagy biztonsággal leírható, de ha pontosabb adatokra van szükségünk, akkor könnyen bajba kerülhetünk. Például, ha térképet keresünk Európáról valamelyik keresőmotorral az interneten, akkor nem 100 százalék annak a valószínűsége, hogy az első találatok között azonos földrajzi egységek jelennek meg. Amennyiben a Wikipédián nézünk körül, akkor is zavarba ejtő sokféleséggel szembesülhetünk. A következő táblázat a különböző nyelveken elérhető Wikipédia tartalmakat összegzi, az Európában használt nagyobb nyelvek szerint (valamint a magyar Wikipédiaoldal szerint).

Nyelv (Wikipédia)	Európa területe (km ²)	Európa népessége	Európai országok száma (elismert)	Nem, vagy részben elismert Európai országok száma	Részben európai országok száma
angol	10.180.000	739.165.030	50	6	-
spanyol	10.530.751	739.000.000	49	14	
francia	10.392.855	739.055.000	44	n.a.	7
német	10.180.000	740.000.000	Kb. 50	n.a.	n.a.
orosz	10.000.000	740.000.000	44	n.a.	12
portugál	10.180.000	738.200.000	50	13	n.a.
olasz	10.180.000	819.263.819	50	6	n.a.
török	10.500.000	n.a.	49	n.a.	n.a.
magyar	10.508.000	731.000.000	74	n.a.	n.a.

1. táblázat. Európa adatai a különböző nyelvű Wikipedia szócikkek szerint

A fenti táblázat világosan mutatja, hogy nem könnyű még az oly egyszerűnek tűnő területi határokat sem megállapítani az európai kontinens esetében. Európa esetében még a földrajzi határok is olyan társadalmi konstrukciót jelentenek, melyeket az évezredes kultúra határoz meg. Az angol, a német, a portugál és az olasz nyelveken készült Wikipédia szócikkek minden bizonnyal egymás fordításaira épülnek, így ezen a négy nyelven Európa területe azonos, továbbá a területen található országok száma is (sokatmondó, hogy a német szócikk hozzávetőleges adatot alkalmaz). Más nyelveken készült szócikkek még a terület tekintetében is valamiféle sajátos konstrukciós eljárást alkalmaznak. Egyrészt kérdéses, hogy Törökországot Európa részének tekintik-e, másrészt több esetben is felmerül Izrael európai országgént való értelmezése. Az előbbi esetben földrajzi, míg utóbbi esetben kulturális érvekre hivatkozva. További érdekesség, hogy számos szócikk Kazahsztánt is Európához sorolja. A török nyelvű oldal a legszegényesebb. Annak ellenére, hogy a török szócikk Törökországot Európához sorolja, a Kaukázus országairól szót sem ejt (pedig minden más nyelven ezek az országok is Európa részét képezik). A török szócikk mindössze Európa országainak felsorolására szorítkozik.

Európa mint kulturális terület

Ha földrajzi bizonytalanságok adódhatnak is, de a kultúra szempontjából talán egyértelműbben azonosítható Európa – gondolhatnánk. A kulturális egység vizsgálata során nélkülözhetetlen történetiséget figyelembe véve érdemes lehet Európa társadalmának felekezeti megoszlását áttekinteni. Európa lakosságának túlnyomó többsége keresztény. Azonban a különböző felekezetekhez tartozók aránya egyáltalán

nem egységes a kontinensen. Miután Nagy Konstatin támogatásával a Mediolanumi ediktum és az első nikaiai zsinaton elfogadott nikaia-konstantinápolyi hitvallás életbe lépett, Európa története – ha kanyargósan is, de – összefonódott a kereszténység történetével, mely napjainkban is döntő mértékben meghatározza Európa kultúráját. Annak ellenére, hogy Európa keleti felén még az ezredforduló után is fénykorát élte a Keletrómai Birodalom, az Ibériai félszigeten a vizigótok uralmát követően megjelentek az arab hódítók, akiknek kultúrája egészen a XVI. századig fennmaradt Európa délnyugati területein (Granada). Az iszlám kelet felől sem hagyta „nyugton” a keresztény Európát: sem az Arany Horda, sem a Keletrómai Birodalom bukása után Konstantinápoly székhellyel egészen a XX. századig fennmaradó Oszmán Birodalom nem volt a kereszténység természetes szövetségese. A Kijevi Ruszt lerohanó horda után Európa keleti területei egyre szorosabb szálakkal kötődtek és kötődnek azóta is az ortodox egyházhoz, mely az ezredfordulót követően ugyancsak „benyúlt” Európa belsőbb területeire (a Balkán félszigetről egészen a Habsburg Birodalom területéig nyúlt el az 1200-as évek elején autokefál státuszt szerzett Szerb Ortodox Egyház). Nyugaton Nagy Károly gyűrte az állami hatalom alá a Katolikus egyházat, majd az ezredforduló után elkezdődött reformfolyamatok következtében a XVI. századi Európában a kereszténység újabb formái jelentek meg: az Evangélikus, a Kálvinista, az Anglikán Egyház. Az európai kereszténység sokszínűségét növelik az Európa keleti határán, a Kaukázus területén található kisebb apostoli egyházak is, melyek közül az Örmény Apostoli Egyház már Nagy Konstantin-i fordulat előtt államvallássá lett a területen. Szűcs Jenő éleslátóan jegyzi meg: „Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitátsátsókféle térképpel lehetne illusztrálni, nem csupán az egyházmegyéivel. Olyanokkal például, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák...” (Szűcs 1983:10-11). S ugyanígy: az Ibériai félszigeten található, ezredforduló előtt épült legrégebbi európai mór mecsetek (Mezquita 784, Almonaster, Mosque of Cristo de la Luz 999), valamint az 1400, 1500-as években a Balkán-félszigeten (Skopje, Tetovo, Pocitelj, Banja Luka), a jelenlegi Magyarország (Pécs), Románia (Mangalia) területén épült mecsetek, továbbá a bulgáriai mecseteken keresztül (Plovdiv, Yambol), egészen az egykori Kaszim Kánság területén, Kasimovban található, 1550-ben épült mecsetek elhelyezkedése is tanulságos térképpel szolgálna az iszlám kultúra európai jelenlétéről.

1. térkép. A tradicionális vallási többséghez tartozók a jelenlegi európai országokban.

Forrás: http://www.eupedia.com/images/content/europe_religions_map.jpg

Amennyire a vallások kulturális meghatározottságokat jelentenek, legalább annyira gondolhatjuk ugyanezt a nyelvekről. „A nyelv a lét háza. A nyelv hajlékában lakozik az ember.” (Heidegger 2003:293) Heidegger 1946-ban írt munkájában lényeglátóan határozza meg azt a fenomenológiailag szerkesztett teret, melyből a mindennapi cselekvések származnak, s melyben értelmüket nyerik. A történetiséggel rendelkező nyelv felelős a kultúra átörökítéséért, valamint a jelen és a jövő alakítására vonatkozó mindennapi cselekvések motivációiért, de egyúttal a cselekvések végrehajtásáért is. A különböző nyelvek eltérő módon osztják fel és rendezik kategóriákba a nyelvet használókat körülvevő környezetet (mely környezet nyilvánvalóan más és más): azaz az eltérő nyelvek eltérő világokat, kultúrákat konstruálnak. A több tucat európai nyelv genealógiáját tekintve is több ágra nyúlik vissza.

Európa mint identitás

Amennyiben Európa többé-kevésbé pontosan meghatározható területén élő emberek társadalmi identitásának részét képezi az európai identitás, akkor talán közelebb juthatunk Európa megértéséhez. A személyes identitás nélkülözhetetlen az élethez. „Az ember a bizonytalansági állapotok bizonyossági állapotokká való fordításában érdekelt lény, s a bizonytalanságok egyik legbővebben áradó forrása az az egyszerű kérdés, hogy 'ki vagyok én?'” (Csepeli 2002:42) A személyes identitás és a társadalmi identitás között szükségszerű átfedés van, azonban a társadalmi identitás a személyes identitás általánosabb szintje, mely a közösséghez tartozáson keresztül támogatja az egyén önmeghatározását. Miközben alakít és formál, egyúttal élményben is részesít. A társadalmi identitás a környezet alapvető kategorizációját teszi lehetővé, mely egyaránt biztosítja a megértést és a megértetést. A társadalmi identitás kognitív és affektív elemei arra szolgálnak, hogy az egyén képes legyen általánosabb, társadalmi szinten meghatározni helyét. Ezért a kategorizációs folyamat nem lehet független sem a nyelvtől, sem a kultúrától, de még attól a földrajzi területtől sem, ahol az egyén életterét azonosítja. Ahogy Csepeli írja Geertz nyomán: „A kultúra ott és azért lép be az ember drámai terébe, hogy az individuális élet vezetéséhez nélkülözhetetlen azonosságtudat kereteit tágítsa és mélyítse. A kultúra az önazonosság kollektív elképzeléseinek eszköze.” (Csepeli 1997:529) Mindezek alapján kérdéses, hogy az európai ember számára releváns azonosítási kört jelent-e Európa, akár kulturális, akár földrajzi értelemben.

Az Európai Unió Bizottsága néhány havi rendszerességgel felméri, hogy az EU polgárai milyen mértékben informáltak és elégedettek az EU intézményeinek működésével (Eurobarometer kutatások). Esetenként az európai identitásra is rákérdeznek. Így történt ez 2010 tavaszán is (Eurobarometer 73.3). A kérdés a következő volt, melyet feltettek minden EU ország 18 éven felüli népességére reprezentatív mintának:

„Az emberek különböző mértékben kötődhetnek a falujukhoz, a községükhöz, a városukhoz, az országukhoz vagy az Európai Unióhoz. Kérem, mondja meg, hogy Ön mennyire kötődik...”

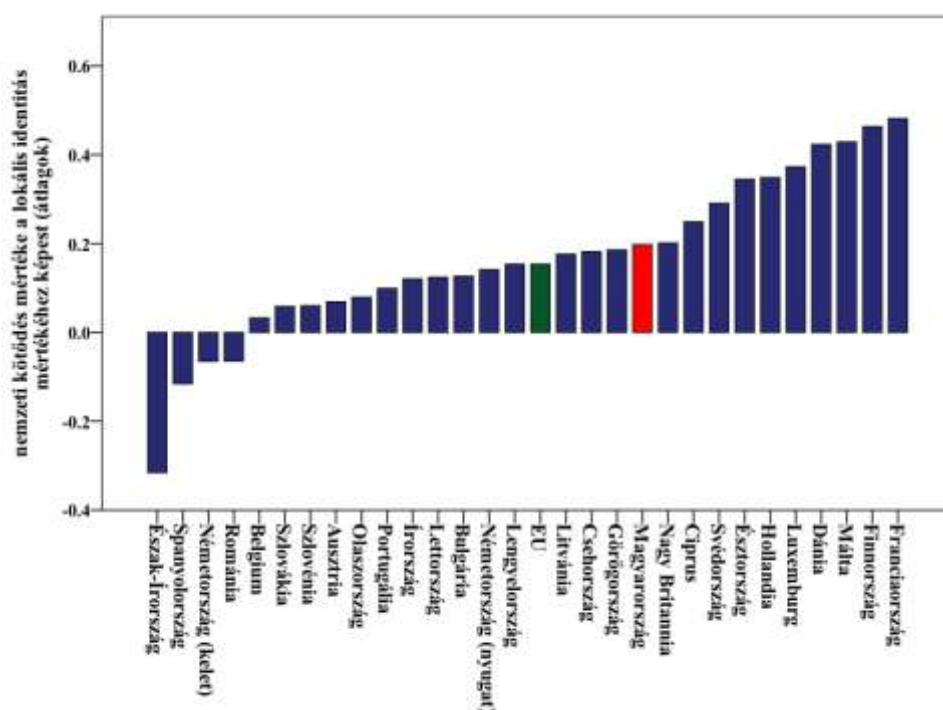
A kötődés legszűkebb köre a közvetlen lakóhely: a falu, a város, ahol a megkérdezett él. Ennél tágabb földrajzi egység a régió, melyet az az ország követ, ahol a megkérdezett él. Ezen túl azt is megkérdezték, hogy van-e olyan ország, amihez vonzódik még a megkérdezett elsősorban, ill. ha van, másodsorban. Az azonosulás legtágabb körét az Európai Unió jelentette. A kötődés mértékét egy-egy négyfokozatú skála segítségével kellett meghatározni (1: egyáltalán nem kötődik; 4: nagyon kötődik). Valamennyi EU tagállam összevont mintáján a válaszok átlagát mutatja a következő táblázat.

	átlag	szórás
városához/falujához	3.33	0.78
régiójához	3.33	0.74
az országhoz, ahol él	3.49	0.65
másik országhoz I.	2.79	0.76
másik országhoz II.	2.58	0.74
az Európai Unióhoz	2.52	0.87

2. táblázat. Az azonosulás táguló körei, 2010

A táblázatban szerepelnek olyan kategóriák, melyek a különböző európai országokban különböző relevanciával bírnak (azaz nem minden országban azonos jelentésűek az adminisztratív régiók, ill. nem minden ország azonos mértékben vonz migránsokat). Azt azonban könnyedén megállapíthatjuk, hogy az EU országokban sem a közvetlen lakóhely, sem az EU nem jelent olyan mértékű viszonyítási pontot, mint az ország. Azaz a nemzeti identitás az EU egészében felülírja mind a lokális, mind az európai identitást. Ugyanakkor nem azonos mértékben. A következő két ábrán azt mutatjuk be, hogy a tagországokban mennyivel erősebb a nemzeti kötődés, mint a lokális, ill. mint az európai. Tekintettel arra, hogy a nemzeti kötődés gyakorlatilag minden országban erősebb, mint az EU-hoz, ill. a közvetlen lakókörnyezethez való kötődés, az országhoz való kötődés mértékéből kivontuk a közvetlen lakókörnyezethez, ill. az EU-hoz való kötődés mértékét. Így minden pozitív előjelű átlagos érték azt mutatja, hogy a különböző országok lakossága átlagosan mennyivel szorosabban kötődik a nemzethez, mint a közvetlen lakókörnyezethez (1. ábra) és az EU-hoz² (2. ábra).

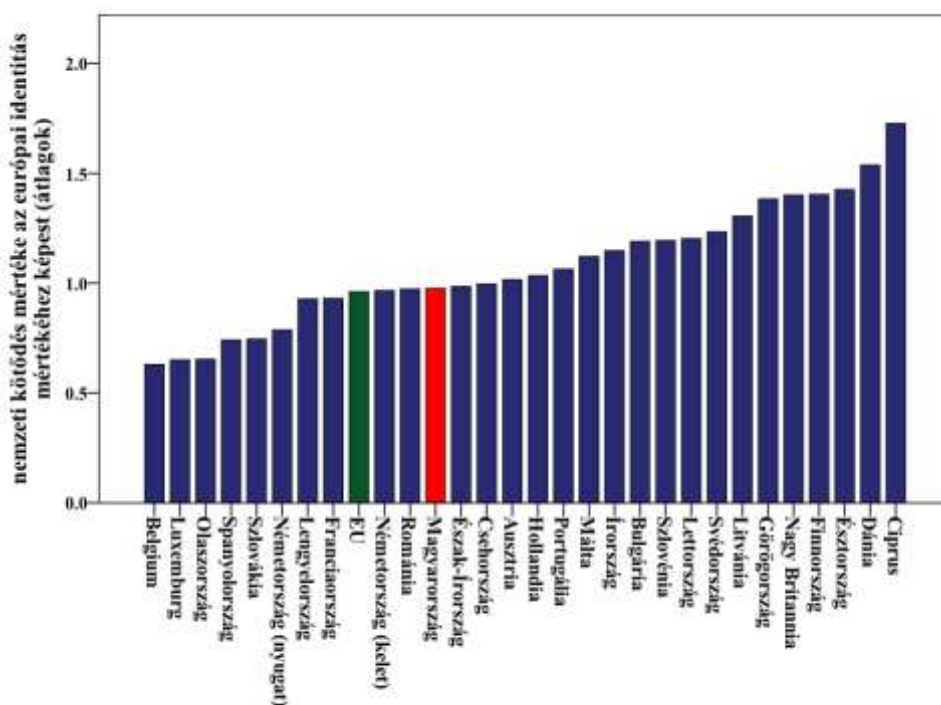
²A következő ábrák nem csak és kizárólag az EU országok elemzési szintjén mutatják az adatokat, hanem történetileg kialakult egységek szerint is.

1. ábra. Nemzeti identitás – lokális identitás az EU-ban, 2010

Az ábrára nézve megállapítható, hogy az EU országok túlnyomó többségében a nemzeti identitás erősebb, mint a lokális identitás. Ezzel együtt négy földrajzi területen a lokális identitás szorosabb kötődést jelent, mint a nemzeti identitás: Észak-Írország, Spanyolország, Németország keleti része és Románia. A lokális identitáshoz mért nemzeti identitás legerőteljesebben Franciaországban, Finnországban, Máltán, Dániában van jelen. Magyarországon az EU átlaghoz képest erőteljesebb a nemzethez kötődés, mint a lokális kötődés. Összességében azt láthatjuk, hogy az EU országokban az identitás táguló körei, a földrajzi területi egységekhez való kötődés szempontjából nem érvényesülnek: a közvetlen lakóközösség esetlegesebb meghatározottságot jelent, mint az ország. Az EU nem szigeten elhelyezkedő mediterrán országaiban a lokális identitás erőteljesebb, mint más EU országokban. Ezzel szemben a „szigetszerűség” egyértelműen a tágabb (nemzeti) társadalmi identitásnak kedvez (Málta, Ciprus, de az északi területeken Finnország és Dánia is ebbe a kategóriába sorolható). Az európai identitás szempontjából nem lenne szükségszerű gát a lokális identitás esetlegessége, amennyiben Montesquieu emberiségről vallott nézete, legalább a kontinens határai között érvényesülne: „elsősorban ember vagyok s azután

francia; szükségszerűen vagyok ember s véletlenül francia”. (idézi: Szegedy-Maszák 2003:8) Azonban ahogy a következő ábrán látható, ez nem így van, s ennek következtében a lokális identitás esetlegessége sem értelmezhető az európai identitást támogató hitvallásként.

2. ábra. Nemzeti identitás – európai identitás az EU-ban, 2010

A 2. ábra tanulsága, hogy egyetlen olyan EU ország sincs, melyben az európai identitás erősebb kötődést jelentene a nemzeti kötődésnél. Amennyiben összehasonlíttuk az 1. és a 2. ábrát akkor megállapíthatjuk, hogy valamennyi vizsgált országban a társadalmi identitás leghangsúlyosabb eleme az európai identitás, s leghangsúlyosabb eleme a nemzeti identitás.

A kérdőívben felkínált szűkebb-tágabb azonosulási körök alapvetően két nagyobb mintába rendeződnek. Amennyiben faktoranalízissel elemezzük a különböző szorosságú azonosulás eltérő köreit, akkor alapvetően két nagyobb minta bontakozik ki.³A két

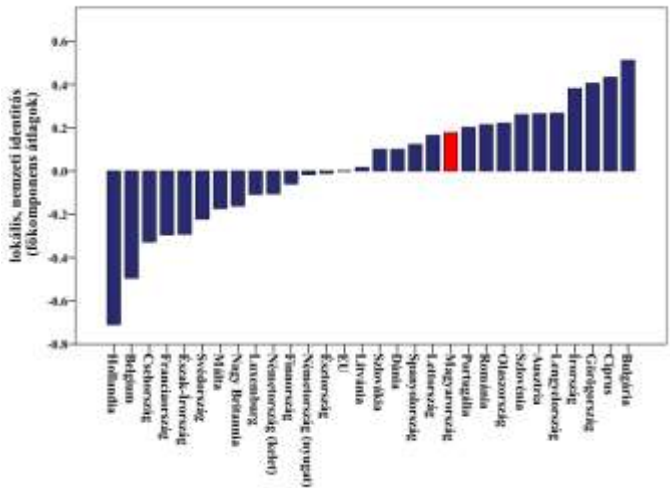
³Azonban a két azonosulási gondolkodási minta statisztikai értelemben nem válik el tökéletesen egymástól, ezért a faktoranalízist követően vissza kellett lépni a főkomponens analízishez. (Székelyi, Barna 2002:106)

gondolkodási minta alapvetően az ország határokon belüli (nemzeti) és az országhatárokon kívüli (európai) azonosságot írja le.

	kommunalitás	faktorsúly
falú/város	0.751	0.867
régió	0.793	0.89
ország	0.547	0.739
Magyarázott variancia: 69.7 %		

3. táblázat. Lokális, nemzeti identitás főkomponens

Az egyik jól elkülöníthető gondolkodási minta az országhatárokon belüli földrajzi egységekhez való kötődést írja le. Annak ellenére, hogy ennek a gondolkodási mintának statisztikai értelemben nem a nemzet a legfontosabb összetevője, tartalmát tekintve mégis nemzeti vagy lokális identitásként értelmezhető a főkomponens. Ahogy a 3. ábrán látható, a lokális, nemzeti identitás nem jelent azonos mértékű meghatározottságot minden EU országban.⁴

3. ábra. Lokális, nemzeti identitás az EU-ban, 2010

A 3. ábráról leolvasható, hogy valamennyi EU ország lakosságának társadalmi identitása legnagyobb mértékben Bulgária, Ciprus és Görögország esetében kapcsolódik a lokális, nemzeti identitáshoz. Látható, hogy az indoeurópai nyelvcsalád germán nyelvi csoportja

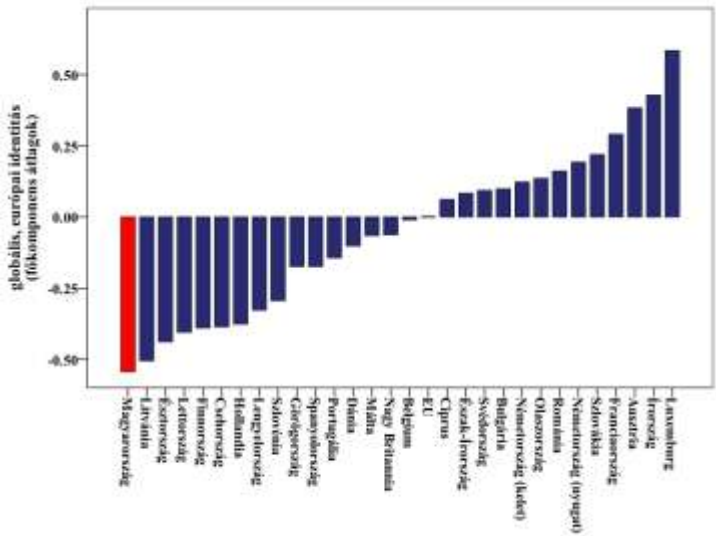
⁴ Amennyiben valamennyi EU ország lokális, nemzeti identitásához (főkomponens) mérjük az egyes tagországok lakosságának lokális, nemzeti identitását, akkor az eltéréseket a 3. ábrán láthatjuk.

esetében a legalacsonyabb a lokális, nemzeti identitás súlya a társadalmi identitás szűkebb köreit illetően. Ezzel szemben az újlatin nyelvi területek, valamint az ortodox és a történelmileg az iszlám által érintett területeken a lokális, nemzeti identitás jóval erőteljesebb mértékben van jelen. Ha nem is tökéletesen, de számos esetben a lokális identitás ellentéte az európai identitás, mely gondolkodási minta összetevőit a következő táblázat mutatja.

	kommunalitás	Faktorsúly
másik ország I.	0.796	0.892
másik ország II.	0.797	0.893
az Európai Unió	0.311	0.558
<i>Magyarázott variancia: 63.47 %</i>		

4. táblázat. Globális, európai identitás főkomponens

A 4. táblázat tanulsága szerint a globális identitás alapvető meghatározó eleme, hogy kötődik-e a megkérdezett más országokhoz is. Amennyiben igen, akkor ennek oka az esetek jelentős részében a migráció, ill. az, hogy élnek-e barátai, rokonai más országokban. A globális, európai identitás – akárcsak a lokális, nemzeti identitás – nem azonos mértékű az EU tagországokban.

4. ábra. Globális, európai identitás az EU-ban, 2010

A globális, európai identitás szempontjából összetettebb a képlet. Európai viszonylatban a legkevésbé a magyar társadalmi identitásra jellemző az európaiság. Hasonlóképpen a zivatáros történelmi múlttal rendelkező balti államok

polgárainaktársadalmi identitásának is inkább távoli, mintsem közeli meghatározója az európaiság (az EU országok átlagához képest). Az évszázados demokratikus kultúrával és múlttal rendelkező nyugat-európai országok esetében viszont nagyobb mértékben képezi részét az európai identitás a társadalmi azonosság tudatnak.

A lokális, nemzeti és a globális, európai identitás nem független egymástól tökéletesen (statisztikai értelemben a két főkomponens között a Pearson-féle korrelációs együttható: 0.12). Azonban a tökéletes összefüggésről sem beszélhetünk. Az átjárást – statisztikai értelemben is – az EU-hoz való közelség teremti meg, mely ha nem is nagy, de azért bizonyos mértékben részét képezi a lokális identitásnak is⁵. Nem csak elképzelhető, de az *Európa projekt* szempontjából kíváncsú is lenne, ha a lokális identitás nem csak, hogy nem zárna ki, de még erősítené is az európai identitást: azaz a globális, európai identitás a közvetlen (társadalmi) környezet „szívén viselésének” kiterjesztéseként jelenhetne meg, mintegy alulról építkezve.

Amennyiben K-means klaszteranalízist alkalmazva próbáljuk a lokális, nemzeti és a globális, európai identitás közös mintázatait fellelni, akkor alapvetően három nagyobb identitás-csoportot különíthetünk el az EU-ban.

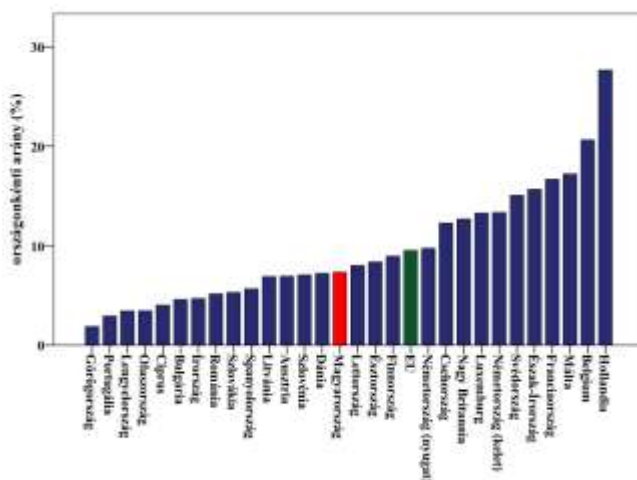
	társadalmi identitás-csoportok		
	európai és nemzeti	európai	sem európai, sem nemzeti
lokális, nemzeti főkomponens	0.75	-2.03	-0.45
globális, európai főkomponens	0.62	0.11	-0.93
elemszám (arány)	13191 (49.6%)	2523 (9.5%)	10772 (40.5%)

5. táblázat. Társadalmi identitás-csoportok az EU-ban, 2010
(klaszterközpontok)

A 5. táblázatban bemutatott három nagyobb identitás-csoport az EU népességének 99.6%-át fedi le (0.4% nem volt besorolható). Látható, hogy a legnagyobb társadalmi azonosságtudat csoport tagjai önmagukra mint az adott ország állampolgárára és mint európaire gondolnak (minden második EU polgár ennek a csoportnak a tagja). A második legnagyobb csoportba azok tartoznak, akik országukhoz és Európához is az átlagosnál kevésbé kötődnek. Mindössze minden tízedik európaire jellemző, hogy Montesquieu elképzeléséhez nagyobb mértékben ragaszkodva, elsősorban globálisabb társadalmi azonosságtudattal rendelkezik. Egy lehetséges minta hiányzik: nincs olyan statisztikai értelemben relevánstársadalmi identitás-csoport, mely európaiság nélkül

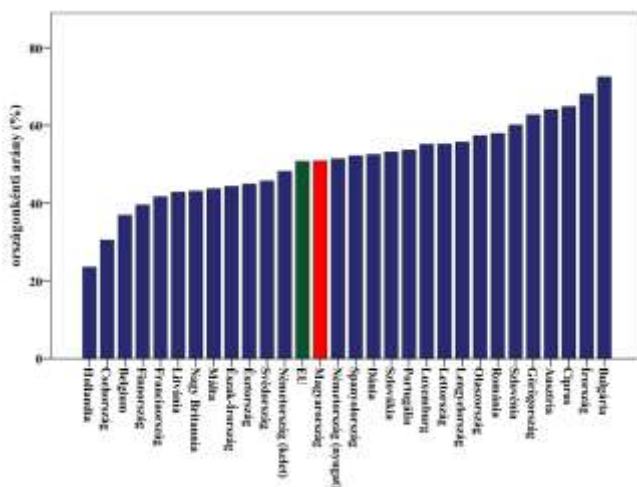
⁵Ez az oka annak, hogy nem illeszkedett tökéletesen a faktoranalízis.

csak és kizárólag a „nemzeti” jelzővel lenne leírható. A különböző társadalmi identitás-csoportok nem eltérő mértékben találhatók meg az EU országokban.

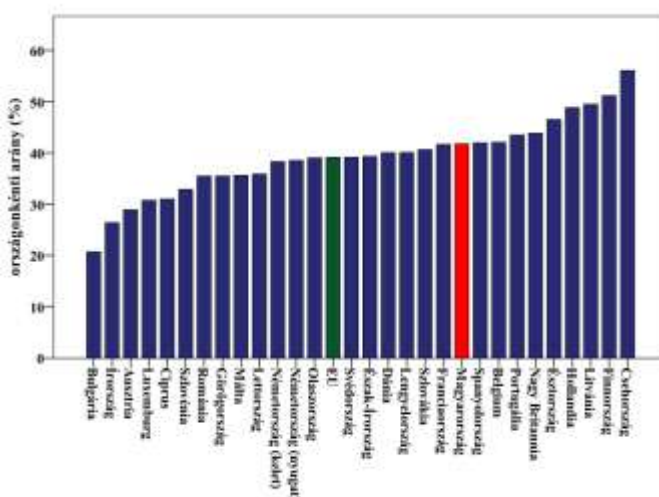
5. ábra. Csak globális, európai identitással rendelkezők aránya az EU-ban, 2010

A legkisebb társadalmi identitás-csoport tagjai azok, akik kizárólag Európához kötődnek. Az adott ország társadalmán belüli arányuk Hollandiában a legmagasabb (megközelíti a 30 százalékot). Az EU peremterületein pedig a legalacsonyabb (Görögországban nem éri el a 2 százalékot). A sor végén található országok között mindössze Írország található a nyugat-európai országok közül.

6. ábra. Lokális, nemzeti és globális, európai identitással egyaránt rendelkezők aránya az EU-ban, 2010

Ahogy az 5. táblázatból láthattuk, a legnagyobb társadalmi identitás-csoportot azok alkotják az EU-ban, akik egyszerre rendelkeznek lokális, nemzeti és globális, európai identitással. Ennek a csoportnak az aránya Bulgáriában, Írországbán, Cipruson és Ausztriában a legmagasabb. Tekintettel arra, hogy Hollandiában igen magas az önmagukat kizárólag európaiként meghatározók aránya, az önmagukat nemzetiként és európaiként identifikálók aránya Európai szinten alacsony. Úgy tűnik, hogy az európai identitás alapvetően összefügg a nemzeti identitással. A 27 EU ország közül mindössze 10 olyan van, ahol az egyszerre lokális, nemzeti és az egyszerre globális, európai társadalmi identitással jellemezhető állampolgárok aránya 50 százalék alatti. A 10 ország közül Hollandia és Belgium esetében 20 százalék fölötti azok aránya, akik önmagukra kizárólag európaiként tekintenek. A maradék 8 ország közül Nagy Britanniában, Franciaországban, Finnországban, Litvániában és Észtországban élők társadalmi identitására jellemző, hogy a társadalom többségének sem az ország, sem Európa nem kínál megfelelő azonosítási pontot.

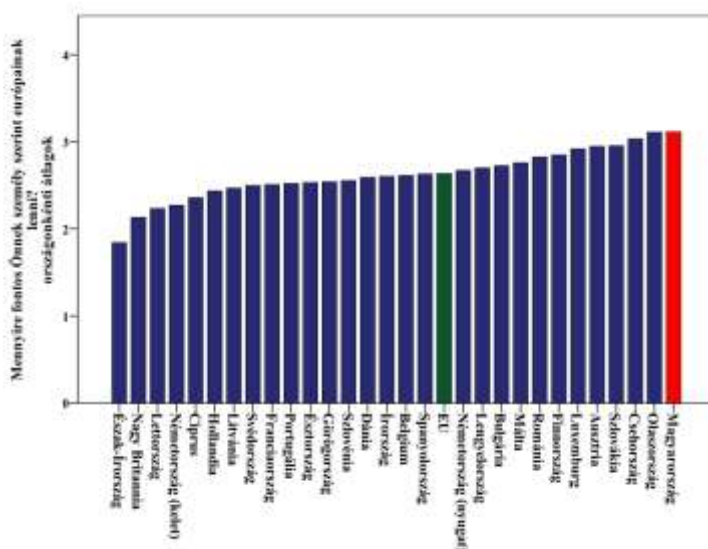
7. ábra. Sem lokális, nemzeti, sem globális, európai identitással nem rendelkezők aránya az EU-ban, 2010

A második legnépesebb identitás-csoportot alkotják azok, akik sem a lokális, nemzeti egységekhez, sem a globális európai egységeket nem érzik magukhoz közel. Ennek az identitás-csoportnak a tagjai minden bizonnyal azok közül kerülnek ki, akik önazonosságuk meghatározása során elsősorban nem kollektív azonosítási köröket keresnek. 14 EU tagországban haladja meg a 40 százalékos arányt ennek a társadalmi „identitás-csoportnak” az aránya.

Láthattuk, hogy az EU lakosságának alig 10 százalékanak jelent a globális, európai identitás elegendő támpontot ahhoz, hogy mindennapi életét ennek a társadalmi

identitásnak a függvényében élje. Az EU polgárok közel 50 százaléka határozza meg magát az adott nemzethez és Európához tartozóként. A fennmaradó 40 százalék számára sem a nemzet, sem az EU nem jelent megfelelő támpontot társadalmi identitása meghatározása során. Mindent egybevetve abszolút többségben vannak azok, akiknek jelent valamit Európa.

Ugyanebben a 2010 tavaszán készült kutatás kérdőívében a következő kérdés is szerepelt: „Ha arra gondol, hogy Ön európai, mennyire fontos Önnek személy szerint európainak lenni?” Az EU polgárok 18 százaléka választotta azt a felkínált opciót, hogy „Európainak lenni sokat jelent Önnek.”, és további 40 százalék választotta, hogy „Európainak lenni valamennyit jelent Önnek.” Az EU polgárok közel 25 százalékának nem sokat jelent Európa valamint közel 15 százalékuknak nem jelent semmit Európa (a megkérdezettek 2 százaléka nem tudta megválaszolni a kérdést). Azaz a többség számára jelent valamit Európa. A válaszokat egytől négyig kódolták, azaz egy négyfokozatú skála segítségével kellett válaszolni, ahol az 1 azt jelentette, hogy „egyáltalán nem jelent semmit”, míg a 4 azt, hogy „sokat jelent Európainak lenni”. A következő ábra az országokénti átlagokat mutatja.

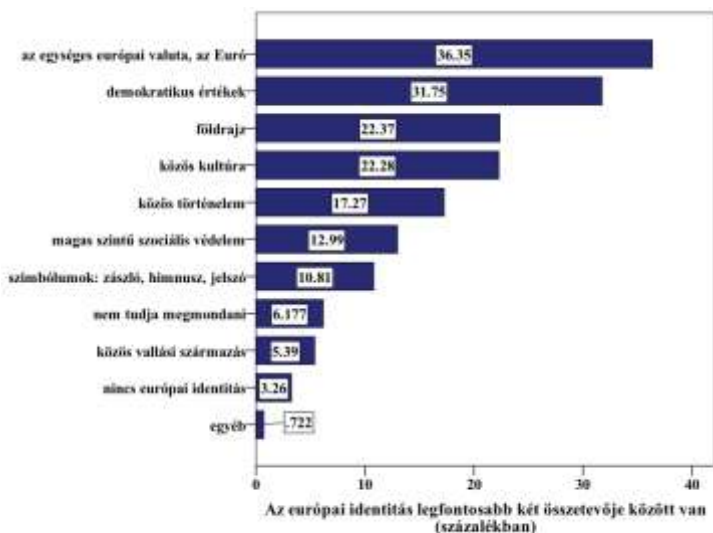
8. ábra. Mennyire fontos Önnek személy szerint európainak lenni? 2010

Amennyiben összehasonlítjuk a 4. (globális, európai identitás) és a 8. ábrákat, akkor különös képletre bukkanhatunk. A két finnugor nyelvcsaládhoz tartozó kultúra (Magyarország és Finnország) esetében ellentétes a két ábra tartalma. Míg a 4. ábra tanulsága szerint Magyarország polgárainak társadalmi identitása valamennyi EU ország közül a leginkább nélkülozi az európaiságot, addig a 8. ábra szerint Magyarország

polgárai számára jelent a legtöbbet életükben, hogy európaiak. Finnország esetében ilyen végletes különbségről nincs szó, de azonos tendenciáról beszélhetünk. Amennyiben Csepeli György (2007) által, Karácsony Sándor nyelvészről, filozófusról idézett magyar nemzeti karaktert (Karácsony 1985) hívjuk segítségül az értelmezés során, akkor a következőkre juthatunk. Karácsony négy nagyobb karaktervonást különböztet meg. Az egyik a „szalmaláng” metaforához kapcsolódik, mely szerint a magyar nemzeti karakter jellemzője, hogy időről időre lelkesül, majd elkedvetlenedik (azaz oszcillál a két lelki állapot között). Amennyiben az európaiság szempontjából értelmezzük a karaktervonást, akkor a fellángolással remekül párosítható az európaiság, a nyugathoz húzás, a remény (Csepeli, Kucsera, Prazsák 2003:191). A lelkesültség és elkedvetlenedés dualizmusát leíró „szalmaláng” metaforához hasonlóan a „széthúzás” is jól leírja azt a kettősséget, mely a nemzethez és az Európához tartozásban rejlik, ezért aztán fontos része az európaiság. Karácsony Sándor nemzetkarakterológiájának harmadik eleme a „patópáloskodás” nem kevésbé alkalmas a magyar európaiság leírására: a cselekvőtől független külső időt, a kivárást, a túlélést leíró karaktervonás ugyancsak passzol az európaiság magyar értelmezéséhez és az országhatáron belüli passzív rezisztenciához. Végül, de nem utolsó sorban a „sült galambra várás”, mely alapvetően az irreális csodára várást helyezi a nemzeti karakterológia központi elmének helyére. Európa mint „sült galamb”, ez az irreális remény ugyancsak erős affektív elemeket mozgat meg a magyarok sajátos európaiság-tudatában.

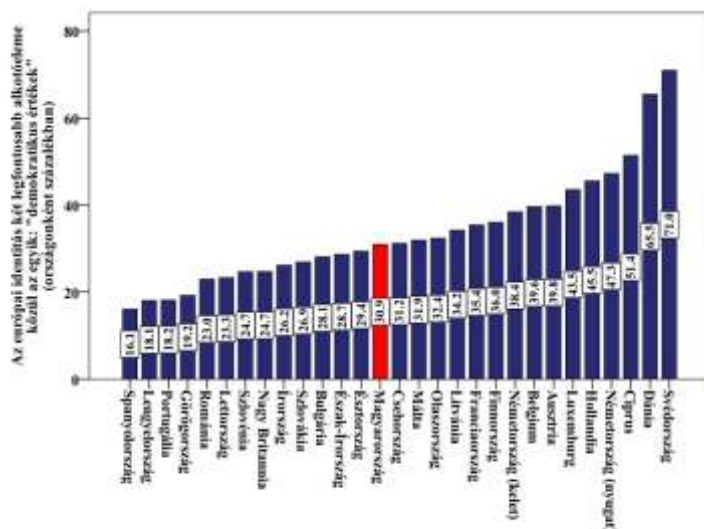
A 8. ábra alapján is megállapítható, hogy az EU polgárok tudatában létezik európaiság és európai identitás. Azonban továbbra is kérdés, hogy mi az. Az Eurobarometer(73.3) kutatás során ezt is megpróbálta megtudni a Bizottság. A következő kérdést tették fel az EU állampolgárainak reprezentatív mintáján:

„Az Ön véleménye szerint, az alábbi állítások közül melyik a két legfontosabb alkotóelem, amelyek az európaiidentitástképezik?”Összesen nyolc válaszlehetőséget soroltak fel, s biztosították azt is, ha valaki a felkínáltakon kívül mással írta volna le az európai identitást.

9. ábra. Az európai identitás összetevői az EU polgárok szerint 2010-ben

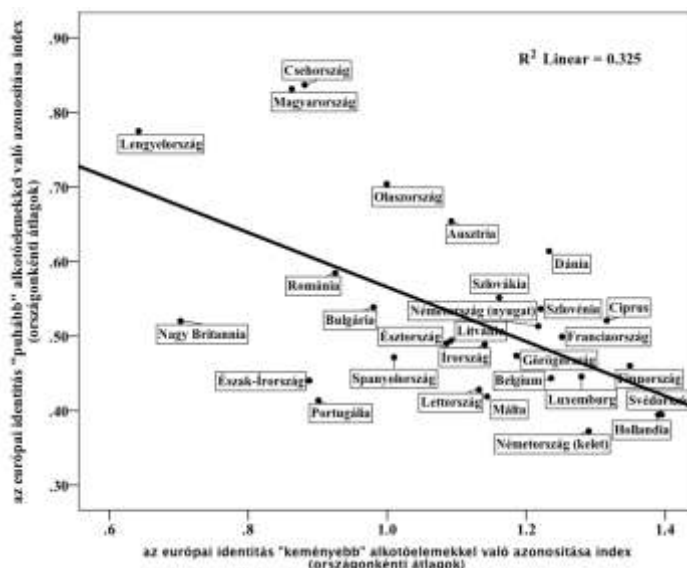
A 9. ábra tanulsága szerint az EU polgárok legnagyobb mértékben az *Euró*val képesek azonosítani az európai identitást. Ahogy korábban láthattuk, az EU alapvetően gazdasági együttműködésként indult a múlt század ötvenes éveiben, tehát voltaképpen a jelenlegi európai identitás ebben az értelemben a hagyományok követése. Második helyen a *demokratikus értékek*, a demokrácia áll, melynek történetisége jelentősen megosztja az EU országokat. A *földrajzi* egység és a *közös kultúra* nagyjából azonos mértékben képezi az európai identitást az EU polgárok társadalmi azonosságtudatában. A megkérdezettek mindössze 3 százaléka mondta, hogy nincs európai identitás. Amennyiben az európai identitás azonosítására felkínált elemeket megpróbáljuk rendezni, akkor az identitáselemek két nagyobb csoportja azonosítható. Egyrészt megkülönböztethetők a „keményebb”, kevésbé érzelmi alapú, mint inkább kognitív elemek. Ezek közé sorolható: az *Euró*, a *földrajz*, a *magas szintű szociális védelem*, a *demokratikus értékek*. Annak ellenére, hogy az 1. táblázat alapján nem szerezhettünk tökéletesen egyértelmű információkat Európa földrajzi kiterjedtségére vonatkozóan, az EU polgárok tudatában mégis egyértelműen a „keményebb” meghatározottságok közé sorolódik a földrajzi meghatározottság. Az *Euró* és a *magas szintű szociális védelem* alapvetően gazdasági kérdés, így ez is az európai identitás *keményebb* meghatározottságai közé sorolható. A *demokratikus értékek* csak látszólag jelentenek *puhább*, inkább lelki jellegű meghatározottságot, illetve csak látszólag tűnik úgy, mintha túlsúlyban lennének benne az affektív elemek. Ráadásul a különböző EU országok állampolgárai rendkívül megosztottak abban a tekintetben, hogy milyen mértékben tartják az európai identitás fontos elemének a *demokratikus értékeket*.

10. ábra. „Demokratikus értékek” mint az európai identitás egyik legfontosabb eleme. EU polgárok szerint 2010-ben

Minden bizonnyal elsősorban a volt kelet- és közép-európai országok állampolgárai szerint relatív, hogy mi tekinthető *demokratikus értéknek*, *demokráciának*. A 10. ábráról leolvasható, hogy a legrégebbi EU országok polgárai (ahol évszázados hagyománya van a demokráciának) tekintik elsősorban az európai identitás részének a *demokratikus értékeket*. Számukra a *demokrácia* napi odafigyelést igénylő *kulturális hagyomány*, amely mindennapjaikat meghatározza és erre épül egész közösségi, társadalmi életük. Ha közös Európáról, az európai identitásról gondolkodunk, akkor egyértelmű, hogy a *demokratikus értékek* összességében a *demokráciával* azonosíthatók, így helyük teljesen egyértelműen az európai identitás „keményebb” meghatározottságai közé tartozik.

A 9. ábrán bemutatott identitáselemek közül a *közös történelem*, a *közös kultúra*, a *közös vallási származás* és a *szimbólumok* alkotják az európai identitás „puhább”, nagyobb mértékben affektív elemeit. Amennyiben összeszámoljuk, hogy a négy „puhább” és a négy „keményebb” európai identitás elem közül mennyit választottak a megkérdezettek, akkor a két identitásosztályt leíró index a következőket mutatja az EU országokban.

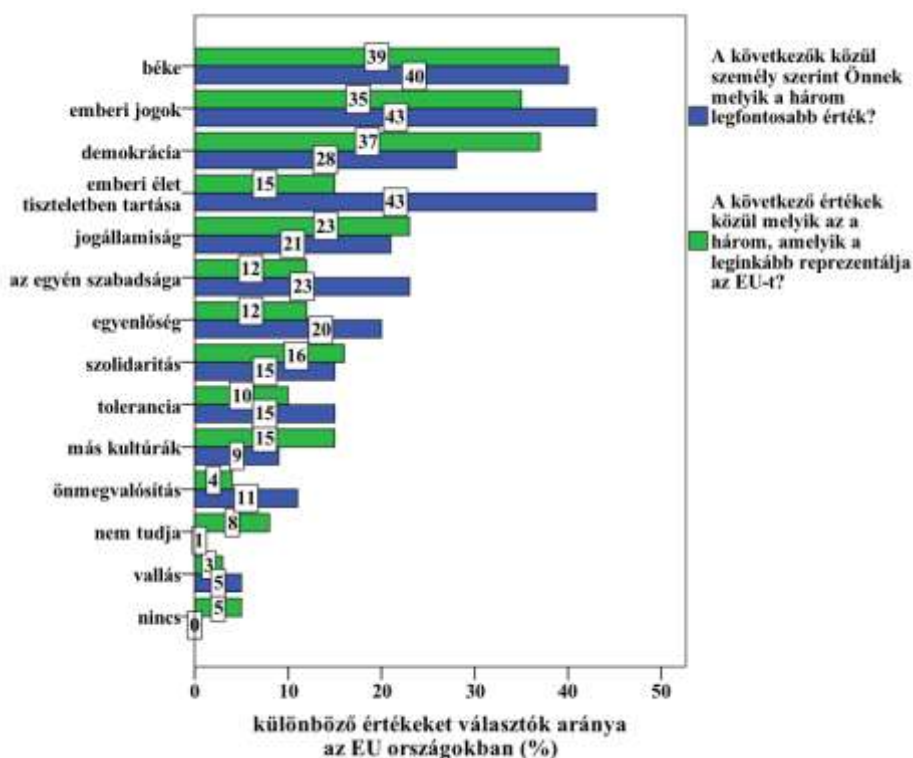

11. ábra. Az európai identitás „puhább” és „keményebb” alkotóelemei az EU polgárok szerint 2010-ben

Az 11. ábráról könnyedén megállapítható, hogy az EU polgárok nagyobb mértékben „kemény”, s kisebb mértékben „puha” alkotóelemekkel határozzák meg az európai identitást. A teljes EU-ban a négy „puhább” identitáselemből átlagosan 0.56, míg a négy „keményebből” átlagosan 1.03 alkotóelemet tartanak fontosnak az EU polgárok. Az ábráról az is világosan látszik, hogy minél inkább „keményebb”, kognitív alkotóelemekkel azonosítják egy tagország állampolgárai az európai identitást, annál kevésbé használnak hozzá „puhább” erőteljesebben affektív elemeket. Bulgárián és Lettországon kívül a 2004 után csatlakozott tagországok a regressziós egyenes fölött helyezkednek el, azaz ezeknek az országoknak a többségében az európai identitás inkább affektív elemekkel azonosítható, míg a korábbi tagországok többsége inkább a „keményebb”, kognitív elemekkel határozza meg az európai identitást.

Európa mint értékközösség

Amennyiben a szűkebb vagy tágabb értelemben vett Európát, az EU-t kulturális közösségként és ebben az értelemben a közösen vallott értékek közösségeként próbáljuk felfogni, akkor talán közelebb kerülhetünk Európa meghatározásához. 2012 májusában ugyancsak felmérést készített az EU Bizottsága, mely kifejezetten az európaiak értékeit volt hivatott felmérni, pontosan az imént megjelölt céllal.⁶ A kutatás során ugyanannak az értékészletnek a használatával arra kérték a megkérdezettek, hogy válasszák ki azt a három-három értéket mely számukra a legfontosabb, valamint a leginkább alkalmas arra, hogy megjelenítse az EU-t. A különböző értékek választóinak arányát és az értékek sorrendjét mutatja a következő ábra.

12. ábra. Legfontosabb személyes és európai értékek az EU polgárok szerint 2010-ben (Eurobarometer 77.3 pp. 9-12.)

⁶Jelen tanulmányban elemzett egyéb vizsgálatokkal ellentétben a 2012 májusában készült kutatás adatbázisa egyelőre nem áll rendelkezésre, azonban a felmérésből készült gyorsjelentés igen. Így a következőkben az abban publikált adatokat vesszük sorra (Eurobarometer 77.3).

A 12. ábráról leolvasható, hogy az EU országok lakosságának legnagyobb része az *emberi jogokat* és az *emberi élet tiszteletben tartását* jelölte meg legfontosabb személyes értéként (43-43%), a harmadik legfontosabb érték a *béke*, ezt a *demokrácia* követi. A legkevésbé fontos személyes érték a *vallás*, amit a megkérdezettek mindössze 5 százaléka választott. Ennek alapján megállapítható, hogy az EU társadalmának alapvető jellemzője a XXI. században, hogy szekularizált. Az egyén szintjén a *szabadság* támogatottsága valamelyest magasabb (23%), mint az *egyenlőségé*. A jelenség jól összefügg Weber (1987), Tönnies (2004), Parsons (2000), Gellner (1983) elméleteivel, melyek összességében a modernizációt az *individualizáció*, a *racionalizáció* és a *szekularizáció* fogalmainak használatával kísérelték meg leírni. Talán még ennél is erőteljesebben, már-már technokrata módon írják le az EU-t azok az értékek, amiket a polgárok az EU-val azonosítanak, illetve amelyeket a leginkább alkalmasnak találnak az EU reprezentálására: *béke* (39%), *demokrácia* (37%), *emberi jogok* (35%). Az EU-t megjelenítő értékek szempontjából a *szabadság* és az *egyenlőség* azonos támogatottságot élvez (12-12%). Beszédes, hogy a 2004 előtt csatlakozott országok lakossága (EU15) az EU-t reprezentáló értékek közül valamelyest nagyobb mértékben tartja alkalmasnak a *jogállamiságot*, az *emberi jogokat*, más *kultúrák tiszteletben tartását*, valamint az *egyenlőséget* mint a 2004 után csatlakozott országok lakossága. Ez utóbbi, új tagállamok lakossága fontosabbnak tartja az EU-t reprezentáló értékek közül az *egyéni szabadság biztosítását*, valamint a *szolidaritást* és az *emberi élet tiszteletben tartását*. Ahogy a 12. ábrán láthatjuk a személyesen fontosnak tartott értékek és az EU-t reprezentáló értékek támogatottsága nem teljesen azonos. A *béke* és az *emberi jogok* biztosítása mind az egyén, mind az EU szempontjából a három legfontosabb érték között van. Az EU polgárok legfontosabb három személyes értéke közé viszont nem került be a *demokrácia*, ugyanakkor az *emberi élet tiszteletben tartása* a legfontosabb személyes értékek közé tartozik az EU polgárok között. Ezzel szemben az EU-t megjelenítő három legfontosabb érték egyike a *demokrácia*.

A demokrácia: etika és gyakorlat. Első elképzeléseit több ezer évvel ezelőtt görög nyelven fogalmazták meg. Tekintettel arra, hogy a „szabadság a morális törvény feltétele” (Kant 2004:8), minden demokrata, minden állampolgár személyesen felelős annak biztosításáért (Boros 2009). Ezért is figyelemre méltó, hogy míg a 12. ábrán bemutatott személyes értékek sorrendjében a negyedik, addig az EU-t reprezentáló értékek sorrendjében a harmadik legfontosabb érték a *demokrácia* (az EU ill. a személyes értékek közötti „támogatottság” különbsége mintegy 10 százalék). A jelenség látszólag nem okoz problémát, hiszen a személyes értékek között az *emberi élet tiszteletben tartása* az első helyen áll. Ez bizonyos értelemben tágabb meghatározása ugyanannak az értéknek, mint amit a *demokrácia* szó jelöl. Ezzel együtt azonban mégis fontos különbségről beszélhetünk, ugyanis a *demokrácia* az *emberi élet tiszteletben tartásához* képest annyiban mindenképpen különbözik, hogy sokkal nagyobb

mértékben procedurális, azaz megvalósítása sokkal nagyobb mértékben a közösen kitalált „játékszabályok” megvalósításán múlik (továbbá külön intézményrendszer is rendelkezésre áll a játékszabályok minél pontosabb megalkotására és betartására, ill. ellenőrzésére). Tehát a 12. ábra alapján azt mondhatjuk, hogy az EU népessége jóval nagyobb mértékben tartja felelősnek magát az *emberi élet tiszteletben tartásáért*, mint a *demokráciáért* – amennyiben az értékek hierarchiájában elfoglalt előkelőbb hely az adott érték érvényre juttatásában bizonyos típusú felelősségvállalással is összekapcsolódik. Ezzel szemben az EU-t sokkal inkább felelőssé teszik a *demokrácia* biztosításáért. Mintha kifordulna a helyzet: a polgárok nem a *szabadság kis köreire* (Bibó 1986:493) építkezve teremtik meg a demokráciát, hanem sokkal inkább egy felülről lefelé irányuló demokráciateremtési aktusban gondolkodnak.

2007 márciusában, Berlinben az EU tagországok miniszterelnökeinek informális találkozásán aláírták a Berlini deklarációt a Római szerződés 50. évfordulója alkalmából. Annak ellenére, hogy az aláírt dokumentum első bekezdése a következő mondatot tartalmazza „Mi, az EU állampolgárai, akik egyesültünk a jóért.”, a fél évvel később aláírt lisszaboni szerződésben már szó sincs arról, hogy az EU polgárai szabad elhatározásból hozzák létre az alapszerződést (C83:15). Az egységes szerkezetbe foglalt szerződés preambulumban arról van szó, hogy a tagországok királynői, királyai és elnökei elhatározzák különböző célok (értékek) jegyében, hogy megállapodnak egy szövetségről. Azaz a tagországok vezetői, ill. azok megbízottjai úgy döntenek, hogy népeik majd azzal fognak jól jární, ha ők szövetséget kötnek. Semmiféle alkotmányos helyzetről nincs szó, pláne nem arról, hogy ez a helyzet valamiféle alulról jövő kezdeményezés lenne, melynek forrása maga a nép.⁷ A folyamat éppen a fordítottja annak, amit Kant mond. Nem arról van szó, hogy a demokraták építkeznek, s hoznak létre egy nagyobb demokratikus egységet, egy területileg és népességszámát tekintve is nagyobb demokráciát, hanem felülről mintegy megteremtik egy nagyobb demokrácia demokratáit. Ez így csak abban az esetben fog menni, amennyiben a nemzetállami demokraták európai demokraták is egyben, amennyiben európai identitásuk része a demokrata-attitűd. A szóban forgó attitűd bizonyos EU tagországokban az identitás stabil eleme, más országokban pedig történelmi, kulturális okok következtében kevésbé stabil eleme. Mind a 27 EU tagország esetében viszont úgy tűnik, hogy a *demokrácia*

⁷ Ezzel szemben az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya a következő mondatlal kezdődik: „Mi, az Egyesült Államok népe, elrendeljük és megállapítjuk az Amerikai Egyesült Államoknak ezen Alkotmányát, hogy tökéletesebb Egyesülést alkossunk, Igazságot teremtsünk, biztosítsuk a belső Nyugalmat, gondoskodjunk a közös védelemről, elősegítsük az általános Jólétet és mind magunk, mind az utókor számára biztosítsuk a szabadság áldásait.” A fordítás Örkény, A. (1997) származik. Örkény könyvét az Egyesült Államok Alkotmányának első mondatával, valamint a következőkkel kezdi: „Bár nem túlságosan új keletű ez az idézet, mégis meglepően modern, pontos és aktuális megfogalmazását adja annak, hogy napjainkban milyen összefüggésben merül fel számunkra az igazság és igazságosság kérdése. Az igazság és igazságosság – legyen szó akár a politikai vagy jogi, akár társadalmi vonatkozásairól – nem választható el azoktól a legfontosabb értékektől és elvektől, amelyek az embereket az elmúlt néhány évszázadban egy lakhatóbb és boldogabb világ megteremtésében vezérelték.” (Örkény 1997:11)

össességében kevésbé stabil eleme a kultúrának. Ezért is van az, hogy az EU állampolgárai nagyobb mértékben azonosítják az EU-ra jellemző értéként, mint amennyire személyesen fontosnak tartják.

Ugyanebben a 2012 májusi kutatásban feltettek egy kérdést, ami a következőképpen szólt: „Mennyire ért egyet a következő állítással? Több egyenlőségre és jogra van szükségünk, akkor is, ha az egyén szabadságának korlátozásával jár.”

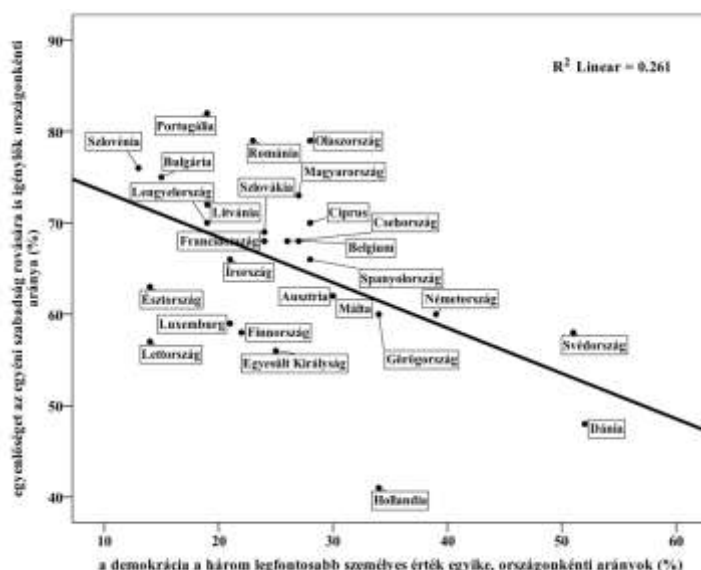
teljesen egyetért	66
egyáltalán nem ért egyet	29
nem tudja	5

6. táblázat. Egyenlőség és szabadság az EU-ban, 2012
forrás: Eurobarometer 77.3 pp.25.

A 6. táblázat alapján megállapítható, hogy az EU állampolgárok többségét az egyenlőségpártiak alkotják. A kérdés az egyenlőségre, a jog előtti egyenlőségre kérdezett rá, azonban a kérdés értelmezése az EU különböző tagországaiban eltérő is lehetett: előfordulhatott a jog előtti egyenlőséget tágabb értelemben értették a megkérdezettek.⁸

Az alulról épülő demokrácia és az egyenlőségre való törekvés közötti összefüggést mutatja a következő ábra. A függőleges tengely mentén, a 6. táblázatban bemutatott „teljesen egyetért” válaszok aránya szerint (azaz az egyenlőség támogatóinak aránya), míg a vízszintes tengely mentén a *demokráciát* a három legfontosabb személyes értéként megjelelők aránya szerint látható az EU országok polgárainak véleménye tagországonként.

⁸Ahogy arról a korábbi lábjegyzet kapcsán már szó volt, ennek a kutatásnak az adatbázisa egyelőre még nem elérhető, így a tanulmányban található százalékos megoszlások további vizsgálatával lehetséges továbbhaladni az elemzésben.

13. ábra. „Demokráciát” a legfontosabb három személyes érték közé sorolók valamint az egyenlőséget az egyéni szabadságnál fontosabbnak tartók arányazEU tagországaiiban 2012-ben (forrás: Eurobarometer 77.3)

A 13. ábráról megállapítható, hogy Dánia, Svédország, Németország, Hollandia és Görögország polgárai sorolják legnagyobb mértékben a három legfontosabb személyes érték közé a *demokráciát* (Dánia esetében 52, Svédország esetében a megkérdezettek 51 százaléka jelölte meg legfontosabb személyes értéként). Ezzel szemben Szlovénia, Észtország, Lettország, és Bulgária esetében alig éri el a 15 százalékot a megkérdezettek körében a *demokráciát* a legfontosabb három személyes érték közé sorolók aránya. Az is jól látható, hogy pontosan ez utóbbi országok között igen magas azoknak az aránya, akik akár az egyéni szabadság korlátozásával is készek lennének az egyenlőség növelésére. Ezzel szemben az ábra jobb alsó sarkában azok az országok találhatók, ahol személy szerint a társadalom nagyobb része számára fontos érték a *demokrácia*, és ezzel együtt jóval magasabb az individuális szabadság támogatottsága (azaz az egyenlőség támogatottsága alacsonyabb). A 13. ábra nem cáfolja azt a hipotézist, miszerint demokrácia csak demokratákra épülhet, továbbá azt sem, hogy a demokráciát kulturális örökségként elsajátító társadalmakban az egyéni szabadság jogszerű „felhasználásában” nagyobb mértékben megbízhatnak a társadalom tagjai. A 13. ábráról leolvasható, hogy a 2004 után csatlakozott országok esetében (többségében a Szűcs Jenő által is jelzett régió mentén: a volt Karoling Birodalom déli és keleti határain túl) az *egyenlőség* iránti igény akár az *egyéni szabadság korlátozásával* is domináns része az értékrendnek. Felmerül az *anómikus* társadalom képe, amely a demokratikus értékrend hiányában a *demokrácia* iránti igényt vetíti előre, s ezt paradox módon

felülről képzelik megvalósíthatónak az adott társadalmak tagjai. Ők nem az ókori görögök, Kant és követőinek elképzeléseinek és gyakorlatának nevelkedtek. Talán egy amerikai mintára megalkotott európai alkotmány ebben is segíthetne.

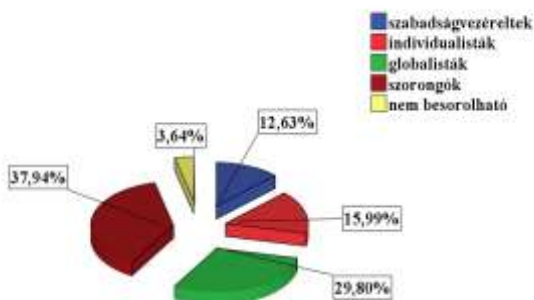
Az anómiás állapot és annak percepciója előhívhatja a rend és a rendteremtés iránti igényt: ezegyértelmű határmegvonással párosul elfogadott és nem elfogadott, jó és rossz között. Erre hoztunk bizonyítékokat 2011 novemberében, Bíró Judittal tartott előadásunkban is. A legutóbbi (2008) European Values Study (EVS) adatait elemezve kerestük a deviancia, a határmegvonás, a normalizálás jellemzőit a kortárs európai társadalmakban. Az EVS kutatásban 20 cselekvéssel kapcsolatban kérték a megkérdezetteket: értékeljék, hogy mennyiben tartják megengedhetőnek. A húsz cselekedet elfogadhatósága alapvetően három nagyobb megközelítésbe rendeződött. Az egyik gondolkodási minta a *társadalom veszélyeztetettségére, a közjóra* hivatkozva rendszerezte a cselekedeteket.⁹ A másik minta az egyén veszélyeztetettségének a képzetét képezi le, azaz az individuális jóval érvelve fogad el, illetve utasít el bizonyos cselekedeteket.¹⁰ A harmadik nagyobb gondolkodási mintába azok a cselekedetek tartoznak, melyek megítélése az egész emberi nem veszélyeztetettségének képzetét hordozzák magukban az emberiség javát szolgáló érvrendszerben.¹¹ A három nagyobb gondolkodási minta négy nagyobb csoportba rendeződik. A leginkább megengedő a négy csoport közül az, melynek tagjai gyakorlatilag mindegyik cselekedetet többé-kevésbé elfogadják: sem a társadalmat, sem az egyént, sem az emberi nemet nem látják veszélyeztetettnek. Ők a *szabadságvezéreltek*. A másik csoportba azok tartoznak, akik minden olyan cselekedet elutasítanak, ami a társadalom veszélyeztetettségének képzetét hordozza magában. Ugyanakkor sem az egyén, sem az emberi nem veszélyeztetettségét nem tartják visszatartó erőnek a különböző cselekedetek megítélése kapcsán. Ők az *individualisták*. A harmadik csoportba azok tartoznak, akik elfogadják azokat a cselekedeteket, melyek magukban hordozzák a társadalom és az egyén veszélyeztetettségének képzetét, ugyanakkor a globális, az emberi nem veszélyeztetettségét jelentő cselekedeteket elfogadhatatlannak tartják. Ők a *globalisták*. A negyedik csoportba pedig azok tartoznak, akik gyakorlatilag minden

⁹Ezt a gondolkodási mintát a felsorolt 20 cselekedet közül, 8 megítélése alkotja, így pl.: „Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni.”, „Saját érdekében hazudni.”, „Marihuanát vagy hasist szívni.”, „Jegy és bérlet nélkül utazni egy tömegközlekedési eszközön.” stb. A gondolkodási minták nem teljesen egységesek Európában. A most bemutatott minták a tágra felfogott Európa területén minden európai ország együttes elemzésével kerültek kialakításra.

¹⁰Ezt a gondolkodási mintát ugyancsak 8 kérdés alkotja, pl. „Házasságként/ nőként viszonyt folytatni.” „Abortusz.”, „Gyógyíthatatlan beteg életét kioltani.”, „Öngyilkosság.”, „Prostitúció.” stb.

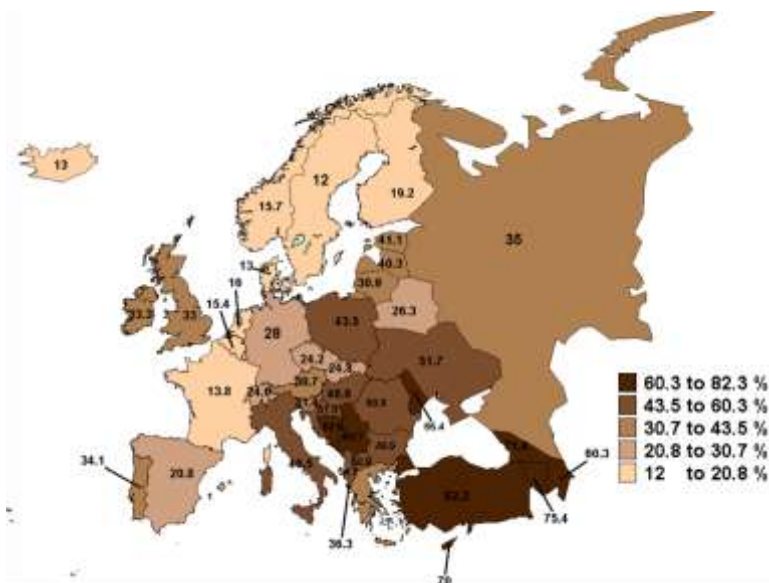
¹¹Ezt a gondolkodási mintát három cselekedet megítélése alapján körvonalazhatjuk: „Tudományos kísérletek emberi embriókon.”, „Élelmiszerek genetikai manipulációja.”, „Mesterséges vagy laboratóriumi megtermékenyítés.” Látható, hogy a különböző cselekedetek nem azonos mértékben hordoznak magukban morális értelemben felfogható választási alternatívákat, azonban megítélésük mégis jól körülhatárolható mintázatokba rendeződik.

felsorolt cselekedetet elutasítanak. Ők azok, akik mindent veszélynek élnék meg, ők a *szorongók*. A következő ábra a négy csoport arányát mutatja be a teljes európai mintán.

14. ábra. Szabdságvezéreltek, individualisták, globalisták, szorongók aránya Európában, 2008 (EVS)

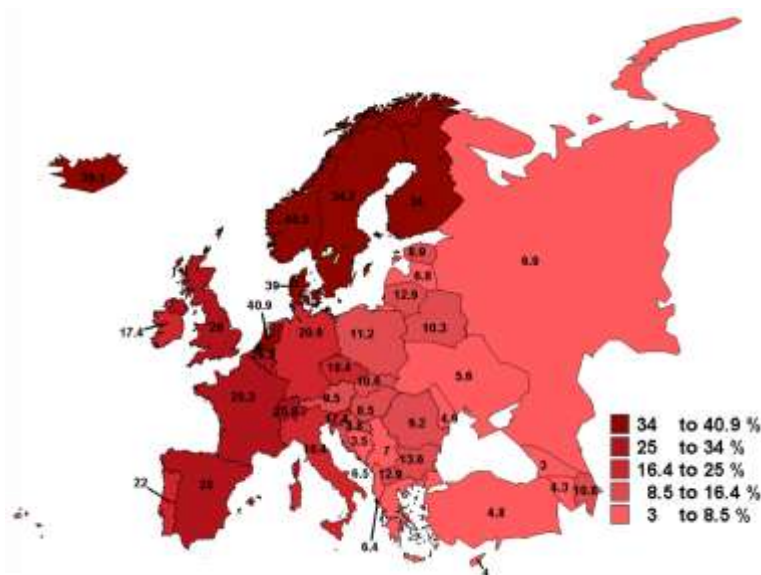
A négy csoport aránya a különböző európai országokban nem egyenletes. A következő térkép a szorongók arányát mutatja.

3. térkép. Szorongók aránya Európában, 2008 (EVS)

A 3. térkép alapján megállapítható, hogy a szorongók aránya Európa keleti és déli területein a legmagasabb. Ezekben az országokban a legmagasabb azok aránya, akik

rendkívül szigorúan állnak hozzá a különböző többé-kevésbé deviáns cselekedetekhez, a leginkább tiltják azokat¹². A volt Karoling Birodalom keleti és déli határain túl, éppen ott, ahol nagyobb *egyenlőséget* szeretnének a megkérdezettek, s ahol személyesen kevésbé tartják fontosnak a *demokráciát*, magas a *szorongók* aránya. Azokban az országokban, ahol a társadalmi együttélés biztos demokratikus attitűdökre építhető, ahol kevésbé támogatott az egyenlőség növelése az egyéni szabadság korlátozásának terhére, az individualisták aránya magas. Tehát azoké, akik minden olyan cselekedetet elutasítanak, ami veszélyeztetheti a társadalmi együttélést, ugyanakkor az egyéni felelősségi körébe utalt cselekedetek végrehajtásába nem akarnak és nem is engednek beleszólni: azaz *autonómak*.

4. térkép. Individualisták aránya Európában, 2008 (EVS)

A 4. térképre nézve megállapítható, hogy a kevésbé anómikus társadalmakban sokkal nagyobb mértékben hagyatkozhatnak egymásra a társadalom tagjai. Sokkal nagyobb mértékben várják el és hagyják, hogy az alapvetően demokratikus értékekre épülő társadalmi berendezkedésben az egyén kibontakozásának lehetőségei az egyén hatókörében maradjanak. Tekintettel arra, hogy bízhatnak abban, hogy a társadalom tagjai nem kérdőjelezik meg a demokratikus együttélés alapvető szabályait (hiszen a demokrácia személyes ügyük), a lehető legnagyobb mértékben kiállnak amellett, hogy mindenki eldönthesse, hogy mit tesz meg, s mit nem.

¹²Ezzel az eredménnyel igen jól összecseng a Csepeli Györggyel, 2010 novemberében, a Kriminológiai Intézetben tartott előadásunk.

Az európai kultúrkör talán legkorábbi leírt mondata így hangzik: „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik pusztulásuk is „szükségszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint” (KRS 2002:169). Anaximandrosz mondása az időszámítás előtti VI. századból származik. Éppen akkor hangzott el, amikor a korabeli közösségi formáció társadalmi együttéléssé alakult, amikor megjelent az írás, a térkép, amikor bevezették az első napórát Spártában (ami ugyancsak Anaximandrosz nevéhez fűződik), amikor megjelent a választás szabadsága, amikor megjelentek a tudományok, és amikor megjelent a görög dráma: egyszóval az axiális korban. Bármiről is szól Anaximandrosz mondása (Heidegger 2006), a jelenleg bevett fordítások szerint az viszonylag nagy biztonsággal állítható, hogy szó van benne *jogtalankodásról* és *bűnről*, valamint legalább két szereplőről, ugyanis „jóvátételt fizetnek egymásnak”. A lét értelmezése szempontjából a mondás nagyon is egzisztenciális, miközben egzisztencialitása minden létezőre kiterjeszthető. Ebben az értelemben a mondásban az ontológiai probléma kerül felszínre, amivel minden létezőnek meg kell küzdenie: a létezése egyben jogtalankodás is, mely megtöri az idő rendjét (Csepeli 2012). Anaximandrosz preszókratikus bűnfelfogása és a keresztény bűnfelfogás között jelentős különbségek, de hasonlóságok is akadnak. Safranski (1999) értelmezése szerint, a Bibliában kettős teremtés olvasható. Egyrészt az első emberpár „fizikai” értelemben vett megteremtéséről van szó, másrészt miután kész a fizikai értelemben vett alkotás, a tiltással megfogalmazott döntési szabadság átadásával a szabad ember megteremtése is megtörténik. A teremtés e második része erőteljesen egzisztenciális, bármennyire is tovaterjed az első emberpárról valamennyi létezőre. Az ember teremtése párhuzamos a bűn megteremtésével. Az anaximandroszi bűn ontológiai felfogása az axiális kor jellemzője, amelyben ha csak csírájában is, de azért megjelenik a bűn mai, hétköznapi értelemben vett felfogása is, amennyiben az ontológia probléma valamennyi létező problémájává válik. Platón is töprengett a jogtalankodás és a bűn megelőzésén, de az ő gondolataihoz sokkal közelebb áll a mai európai bűnfelfogás, ugyanis jogtalankodás alatt az emberek (létezők) egymással szemben elkövetett (bűnös) tetteit érti. Ebben az értelemben a bűn elkövetéséhez nem elég egyetlen létező, kellenek hozzá mások is. Platón a Prótagoraszban meséli el a létezők ugyancsak kettős teremtését. Az elbeszélés szerint már voltak istenek, azonban még nem léteztek halandó fajok. A halandókat az istenek a föld belsejében megformálták, de mielőtt kiengedték volna őket a föld mélyéről megbízták Prométheuszt és Epimétheuszt, hogy lássák el a halandó teremtményeket mindenféle tulajdonságokkal. Epimétheusz szívesen magára vállalta a feladatot, s azt mondta fivérének Prométheusznak, hogy bízza rá a munkát, s majd a feladat elvégzésével jóváhagyhatja az alkotást. Epimétheusz szétosztotta a különböző tulajdonságokat a halandók között, de az emberről megfeledkezett. A megfontolatlan ekkor fejvesztve

rohant segítségért Prométheuszhoz, mert az *embernek* nem jutott semmi. Prométheusz saját kárára oldja meg a problémát: "S miután ellopja Héphaisztosznak a tűz használatához kötött, valamint Athénének más természetű mesterségét, megajándékozta vele az embert. Innen van az, hogy az ember birtokában van az élet kényelmét szolgáló eszközöknek, és hogy Prométheusznak Epimétheusz ostobasága miatt később – a monda szerint – a lopás bűnéért kellett lakolnia" (Platón, Prótagorasz 322a). Az ember ezzel valamennyi más halandó élőlénnel felvehetette a versenyt, azaz életben maradhatott, de még nem volt kész. Nem volt kész, ugyanis az ember *zoonpolitikon* (Arisztotelész), azaz szüksége van társakra, társadalmi életre. Ezt azonban ugyancsak meg kellett teremteni, ezért Platón így folytatja elbeszélését. „Kézműves mesterségbeli tudásuk az életfenntartásra alkalmas volt ugyan, a vadállatokkal szembeni harcban azonban elégtelennek bizonyult. Hiányzott ugyanis még belőlük a közösségalkotó képesség, amelynek része a hadviselő képesség. Alkalmat kerestek tehát a tömörülésre, és hogy fenn tudják tartani magukat, városokat alapítottak. Valahányszor azonban összejöttek egy tömegben, jogtalanságokat követtek el egymás ellen, minthogy nem volt meg bennük a közösségalkotó képesség. Tehát megint csak szétszóródtak, és folytatódott pusztulásuk. Végül már Zeus is aggódni kezdett nemünkért, és hogy teljesen ki ne pusztuljon, elküldte Hermészt, hogy honosítsa meg az emberek között a tisztességérzést és a jogot: hadd legyen az államokban rend és barátságokat létesítő kötelék. Hermész természetesen megkérdezi Zeust, hogy miképpen tegye az embereket a jog és a tisztességérzés részeseivé. 'Úgy osszam szét ezeket is köztük, ahogy a különböző mesterségek vannak szétosztva? Ennek az osztálynak ugyanis az az elve, hogy aki például az orvosi mesterséghez ért, számos avatatlan kezelését el tudja látni, és ugyanígy van a többi szakember esetében is. Mármint a jogot és tisztességérzetet is ily módon osszam ki köztük, vagy jutassak belőle mindenkinek?' 'Mindenkinek – felelte Zeus –, és valamennyien részesüljenek belőlük, mert nem jöhetnek létre államok, ha – miként a többi mesterség esetében – csak kevesen részesülnek belőlük.'” (Platón, Prótagorasz 322b,c)

A több mint kétezer évvel ezelőtt élt gondolkodó példabeszédében megjelenik a jog előtti egyenlőség általánosan, mindenkire kiterjedő érvényessége. Az elmúlt évezredek Európájának történetére azonban koránt sem tekinthetünk úgy, mintha csak és kizárólag ennek megvalósításán ügködtek volna. Sem a rabszolgatartó görög városállamok¹³, sem a rabszolgatartó Római Birodalom, sem a feudalizmus, sem a második jobbágyság, sem az abszolutista rendszerek (a forradalmiak sem minden esetben), sem a nemzetállamok létrehozásáért küzdők, sem a XX. század nagy európai diktátorai nem Platón példabeszédére hallgattak. Az EU megteremtése azonban lehetővé tette a szabad együttműködést, a *tisztességérzet* és a *jog* minden

¹³ A városállamok berendezkedésének korabeli leírása ugyancsak tanulságos ebből a szempontból. (Arisztotelész et al. 2003)

állampolgárra való kiterjesztését, ebben az értelemben az *egyenlőség* megvalósítását. Azonban kérdéses, hogy milyen módon és milyen mértékben valósul meg az egyenlőség, s amint láthattuk Európa lakosságának túlnyomó többsége még az egyéni szabadság korlátozásával is jelentős mértékben támogatja az egyenlőség növelését.

Egy kutatássorozat keretei között néhány európai egyetem 2002 óta felméri Európa lakosságának attitűdjeit különböző témákban. A European Social Survey (ESS)¹⁴ kérdőívét Európa számos országában kérdezik le reprezentatív mintákon. A kérdőívnek vannak változatlan és időről időre változó moduljai, így lehetővé válik egyrészt a longitudinális vizsgálat, másrészt az éppen aktuális kérdésekre való reflektálás. A 2010-es vizsgálatban összesen 52.458 polgárt kérdeztek meg 27 országból¹⁵, melyek nem mindegyike tagja az Európai Uniónak, sőt pl. Izrael is a mintába került, pedig földrajzi értelemben nem Európa része. A kérdőív állandó moduljai mellett a 2010-es felmérésbe bekerült néhány olyan kérdés, ami a procedurális demokrácia felfogásához kapcsolódik. A modul kialakításában részt vett J. Jackson, M. Hough, S. Farrall, K. Aromaa, J. Keijser (2009) alapvető elképzelése az volt, hogy a tisztán a bűnözési adatok mellett az állampolgárok jogintézményekkel kapcsolatos percepcióját is megvizsgálja. Számos kérdést fogalmaztak meg, melyek az igazságszolgáltatásba vetett állampolgári bizalomra kérdeztek rá. A következőkben ezek közül néhány olyan kérdést vizsgálunk, ami a fentiekben körvonalazott hipotézis ellenőrzését szolgálja. Azaz:

H1. A demokrácia alapvetően a demokratikus embereken múlik: egyesével, minden állampolgáron.

H2. A demokratikus intézmények demokratikus működésének feltétele, hogy minden állampolgár ügyeljen a demokráciára: azaz a demokrácia aktív cselekvés.

H3. A demokratikus attitűdnek, a demokrata személyiségnek, a demokratikus kultúrának (illetve ezek hiányának) történelmi hagyományai is vannak.

H4. Az állampolgárok által fontosnak tartott értékek jelenítik meg a kultúrát, s ezáltal meghatározzák a demokrácia működését.

H5. A különböző értékek a történelmi hagyományok függvényében mást jelentenek a különböző kultúrákban, mely nehezíti a kultúrák egymás közötti kommunikációját.

¹⁴ A kutatás teljes dokumentációja, a kérdőívek, az adatbázisok és a kutatások alapján készült publikációk elérhetők az ESS honlapjáról: <http://www.europeansocialsurvey.org>

¹⁵ ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.

Aktív állampolgári részvétel

A kérdőívben szerepelt három kérdés. Mindegyik arra kérdezett rá, hogy mit tenne a megkérdezett, ha jogsérelmet észlelné az utcán maga körül. A kérdésekre egy-egy négyfokozatú skála segítségével kérték a válaszokat.

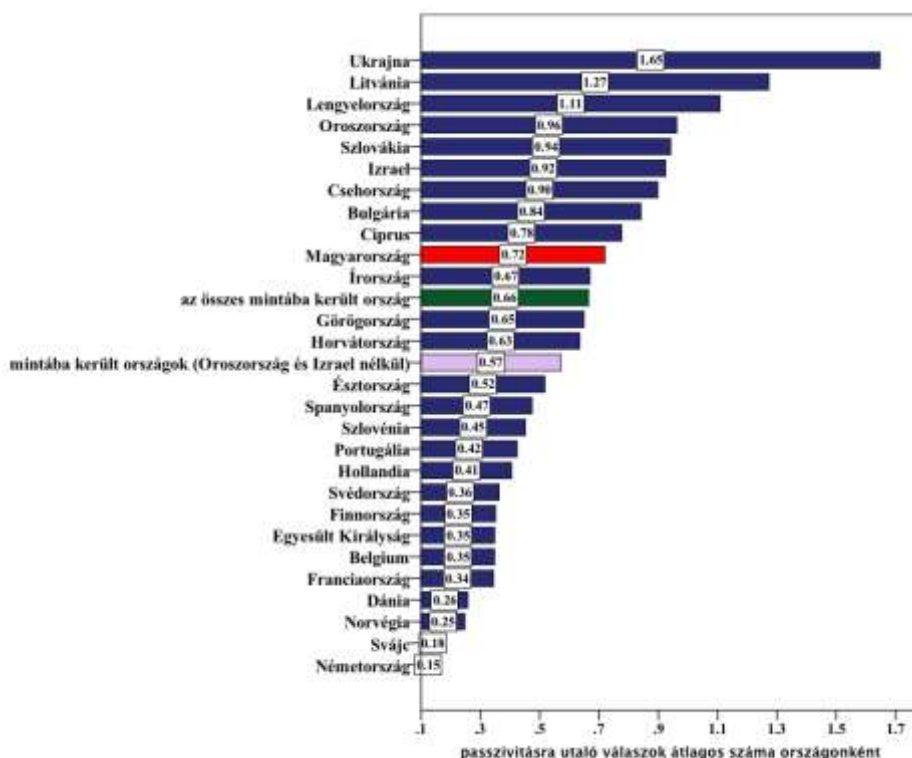
1. Képzelje el, hogy az utcán azt látja, hogy valakit a földre löknek és ellopják a pénztárcáját. Mennyire valószínű, hogy felhívna a rendőrséget?

2. Hajlandó lenne-e azonosítani az elkövetőt?

3. És mennyire lenne hajlandó tanúskodni a vádlott ellen a bíróság előtt?

A három kérdés különböző fokozatú állampolgári aktivitás jelenít meg. A több mint ötvenezer megkérdezett válasza alapján azt mondhatjuk, hogy a döntő többség (95%) válasza konzisztensek abban, hogy a három kérdés között bizonyos fokozatosságot állapítanak meg. Így a legintenzívebb aktust a harmadik kérdés, míg a legkevesbé intenzívet az első kérdés jeleníti meg: azaz akik hajlandóak lennének tanúskodni a bíróságon, azok nagy valószínűséggel fel is emelnék a telefont, hogy rendőrt hívjának, s azonosítanák is az elkövetőt. Fordítva viszont már ez nem igaz: nem biztos, hogy aki rendőrt hívna, tanúskodna is a bíróságon. Összességében elmondható, hogy valamennyi megkérdezett 9 százaléka érdemben egyik kérdésre sem adott választ, a megkérdezettek 11 százaléka legfeljebb rendőrt hívna, 9 százalék azonosítaná is az elkövetőt, és a megkérdezettek túlnyomó többsége (65%) a bíróságon is hajlandó lenne tanúskodni.

Az természetesen nem állapítható meg, hogy az első és a második, illetve a harmadik kérdésre adott válaszok, milyen mértékű aktivitás különbséget jelentenek, azt azonban állíthatjuk, hogy a bírósági tanúskodás aktívabb magatartás a telefon felemelésénél (több időt is vesz igénybe). Tehát érdemes összeszámolni a passzivitásra utaló válaszokat (azaz azt, amikor valaki számára nem egyértelmű, hogy mit kell tennie egy, a fentihez hasonló helyzetben).

15. ábra. Állampolgári passzívításra utaló válaszok átlagos száma, 2010 (ESS)

A 15. ábráról megállapítható, hogy a leginkább Németország, míg a legkevésbé Ukrajna állampolgárai érezhetik magukat biztonságban, hiszen Ukrajnában, Litvániában, Lengyelországban vagy Oroszországban sokkal kevésbé számíthatnak arra, hogy baj esetén segítségünkre sietnek, mint Németországban, Svájcban, Norvégiában vagy Dániában. Ez utóbbi országok polgárai számíthatnak azoknak az esetleg ismeretlen demokrata szemtanúknak a segítségére, akik aktuálisan az utcán éppen mellettünk voltak egy fentiekben felvázolt eset kapcsán. Nyilván nem arról van szó, hogy ez utóbbi országokban nem fordulhat elő lopás az utcán (bár tekintettel arra, hogy a társadalom tagjainak többsége ezt nem tartja megengedhetőnek a társadalmi együttélés szempontjából, ezért talán ritkábban is fordul elő), hanem arról van szó, hogy ha ilyen történik, akkor mit tesz a közösség. Ezekben az országokban, ezekben a társadalmakban a *magántulajdon védett* és az *erőszak* a kultúra részéről egyértelműen *elutasított*: nem tehető meg, és nem csak azért, mert elítéli a jogrendszer, hanem azért sem, mert a demokráciára aktívan őrködő állampolgárok fellépnek ellene. A biztonságot ebben az értelemben nem a jogrendszer, hanem az állampolgári részvétel biztosítja: a folyamatos, aktív állampolgári részvétel teremti meg a demokráciát. A 15. ábrán bemutatott eredményeket érdemes összehasonlítani a 13. ábrán bemutatott, a

demokráciát személy szerint a legfontosabb értéknek tartók országokénti arányával (vízszintes tengely). Feltűnő, hogy éppen azokban az országokban számíthatunk állampolgári passzivitásra, ahol a *demokráciát* személy szerint viszonylag kevesen sorolják a legfontosabb értékek közé. Továbbá éppen ezekben az országokban tekintik az EU-t reprezentáló legfontosabb értéknek a *demokráciát*, sőt éppen ezekben az országokban mondanának le paradox módon az *egyéni szabadságukról* a legtöbben azért, hogy az *egyenlőséget* nagyobb mértékben élvezhessék. Ezeknek az országoknak a népessége a demokráciát nem alulról építkezve, egymásra odafigyelve, egymást biztosítva, s egymással egyeztetve próbálja meg kialakítani, hanem valahogyan felülről, sőt, ha ez európai identitást bemutató ábrákra gondolunk, akkor nem is az országhatárokon belüli felsőbb hatalmaktól, hanem már-már kívülről az EU-tól várják a *demokrácia* megvalósítását. Az eredmények nem cáfolják az első hipotézist.

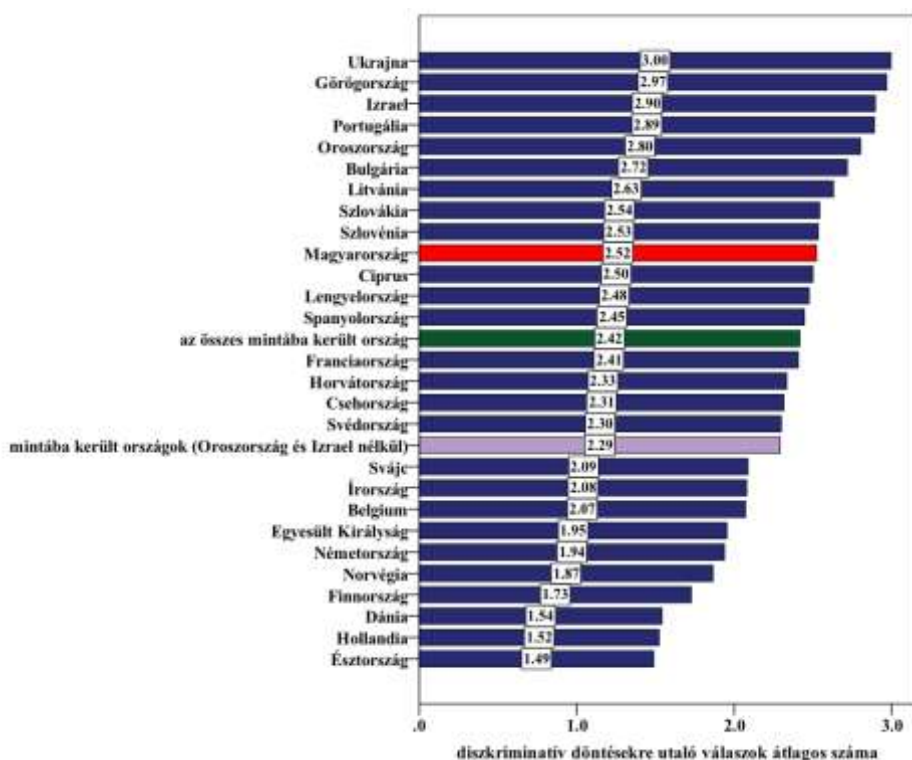
Intézményes rend

Természetesen kérdéses, hogy amennyiben, egy például a fentiekben megfogalmazott eseményt lát az ember és értesíti az intézkedésre illetékest, akkor mi történik majd. Mennyire bízhat abban, hogy a rendőr, a bíró pártatlan lesz. A kérdőívben szerepelt négy kérdés, melyek mindegyikére reagálnak a 6. táblázatban bemutatott eredmények, miszerint az EU polgárainak túlnyomó többsége növelné az egyenlőséget, ha kell, az egyéni szabadság kárára is. A négy kérdés a következő volt:

- 1. Amikor az áldozatok feljelentést tesznek, Ön szerint a rendőrség rosszabbul bánik a gazdagokkal vagy a szegényekkel, vagy egyenlően bánnak velük?*
- 2. Amikor az áldozatok feljelentést tesznek, Ön szerint a rendőrség rosszabbul bánik egyesekkel a faji vagy etnikai hovatartozásuk miatt, vagy egyenlően bánnak velük?*
- 3. Tegyük fel, hogy két embert – egy gazdagot és egy szegényt – megvádolnak a bíróságon egy olyan bűncselekménnyel, amelyet nem követtek el. A gazdagot vagy a szegényt fogják nagyobb valószínűséggel bűnösnek találni?*
- 4. Tegyük fel, hogy két különböző faji/etnikai hovatartozású embert megvádolnak a bíróságon egy olyan bűncselekménnyel, amelyet nem követtek el. A többségi társadalomhoz tartozót vagy az attól eltérő etnikai hovatartozású embert fogják nagyobb valószínűséggel bűnösnek találni?*

Az intézményrendszerbe –az igazságszolgáltatói és a végrehajtói hatalomba–vetett feltétel nélküli bizalmat egyetlen válasz jelezne mind a négy kérdés esetében: az, ha azt válaszolja a megkérdezett, hogy egyenlően bánik mind a rendőrség, mind a bíróság a szegényekkel és a gazdagokkal, az etnikai többséghez vagy kisebbséghez tartozókkal.

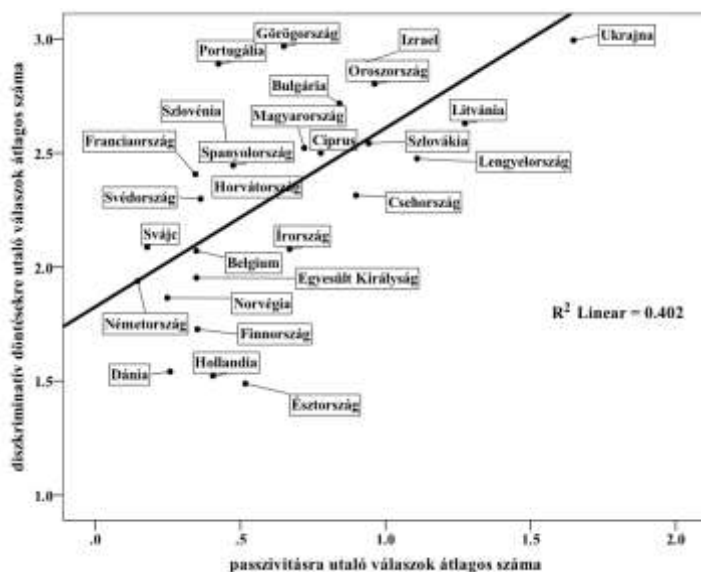
Ebben az értelemben teljesen lényegtelen, hogy pozitív vagy negatív diszkriminációról van szó, a kérdés az, hogy van-e bármiféle diszkrimináció, amiben szerepe van a társadalmi státusznak: ha valahol, akkor a jog előtt kellene mindenkinek tökéletesen egyenlőnek lennie. Ezért a következő ábra azt mutatja be országonként, hogy a négy kérdésre átlagosan hány olyan választ adtak a megkérdezettek, melyek valamilyen diszkriminációról tanúskodnak.

16. ábra. Diszkriminatív döntések percepciója, 2010 (ESS)

A 16. ábráról egyértelműen leolvashatjuk, hogy bizonyos országokban az intézményes rend percepciója még az állampolgári aktivitásnál is kedvezőtlenebb helyzetben van. Ukrajna állampolgárai sem a felelős állampolgári aktivitásban, sem az intézményes rendben nem bízhatnak. Az országok másik csoportja esetében az intézményes rend mintegy kívülről biztosíthatja az állampolgári aktivitás hiányát. Ezekben az országokban megbízhatóbb (kevésbé diszkriminatív) az állampolgárok szerint a bíróság és a rendőrség, mint amennyire az állampolgárok aktívak, ha bajt észlelnek. Az országok ezen csoportjába tartozik Litvánia, Lengyelország, Csehország, Írország. Portugália, Spanyolország, Franciaország és Görögország alkotja azt a csoportot, ahol nagyobb mértékben számíthatunk arra az egyéni állampolgári részvételre baj esetén, mint az intézményrendszer pártatlanságára. A többi ország esetében nagyjából megfelel az

állampolgári aktivitás mértékének az intézményes rendbe vetett bizalom, viszont egyértelmű különbségek vannak ezek mértékében.

17. ábra. Állampolgári passzivitás és diszkriminatív döntések percepciója, 2010 (ESS)

Az állampolgári passzivitás és az intézményes rend percepciója közötti összefüggést bemutató 17. ábráról könnyedén leolvashatjuk, hogy éppen azokban az országokban nem számíthatnak az állampolgárok diszkriminációmentes rendőrségi vagy bírósági beavatkozásra, ahol a közvetlen környezetükben történekeért sem hajlandók igazán szót emelni. A regressziós egyenes alatt található országok esetében a diszkriminatív döntésekre kevésbé számíthatnak az állampolgárok ahhoz képest, mint amekkora állampolgári passzivitásuk mértéke. A regressziós egyenes felett található országok esetében éppen fordított a helyzet: az állampolgárok nagyobb mértékben számíthatnak egymásra, mint arra, hogy a rendőrség vagy a bíróság pártatlanul jár el. Érdekes összehasonlítani a 3. és a 4. térképet a 15. és 16. ábrákon bemutatott eredményekkel. Megállapítható, hogy éppen azokban az országokban magas a *szorongók* aránya (tehát, akik gyakorlatilag a legszigorúbbak, s mindenféle deviáns cselekedetet elutasítanak) és alacsony az *individualistáké*, ahol magas az *állampolgári passzivitásra* utaló válaszok száma, valamint magas a *diszkriminatív döntések* percepciójának átlagos száma.

Összességében megállapítható, hogy a második hipotézist sem cáfolják az eredmények, azaz a demokratikus jogállami intézmények demokratikus működése összefügg a mindennapi élete során demokratikusan eljáró, aktív állampolgár létével. Demokrácia ott van, ahol aktívan védik az állampolgárok, ahol mindennapi cselekvéseik során napról napra fenntartják, s újraalkotják.

Egyén, kultúra, értékek

A társadalom és az egyén harmonikus kapcsolatában mind az egyén, mind a társadalom alkalmazkodóképessége különös jelentőséggel bír. Az egyénnek el kell fogadnia a kultúra évezredekén át hagyományozott együttélési szabályrendszerét, mely a korábban élt és az aktuális generációk konstrukciós tevékenységének „terméke” (Berger, Luckmann 1998). A társadalomnak, a kultúrának pedig „rugalmasnak” kell lenni, hiszen a társadalmi valóság konstrukciója nem lehetséges az egyén szerepvállalása nélkül. A társadalmi valóság, a kultúra szabályrendszerével az egyénre „nehezedik”, akinek le kell mondania arról, hogy a kultúra teljes egészében saját individuális valóságának megfelelően alakuljon. A társadalom és az egyén harmonikus kapcsolata akkor bomlik meg, ha a társadalmi együttélési szabályrendszere túl sok lemondást igényel az egyéntől, vagy ha az egyén nem akar alkalmazkodni a társadalmi együttélési normáihoz. Ebben az esetben anómikus állapot keletkezik, mely egyrészt a személyiség, másrészt a társadalmi normák elbizonytalanodásában jelenik meg (Durkheim 2003, Freud 1982).

Mind az egyéni psziché, mind a társadalmi együttélési szempontjából a harmónia kulcsa a stabil értékrend. Az uralkodó értékek szinte láncként kötik össze az egyént a társadalommal, mely láncok egyaránt gondoskodnak a személyiség és a társadalom integritásáról.

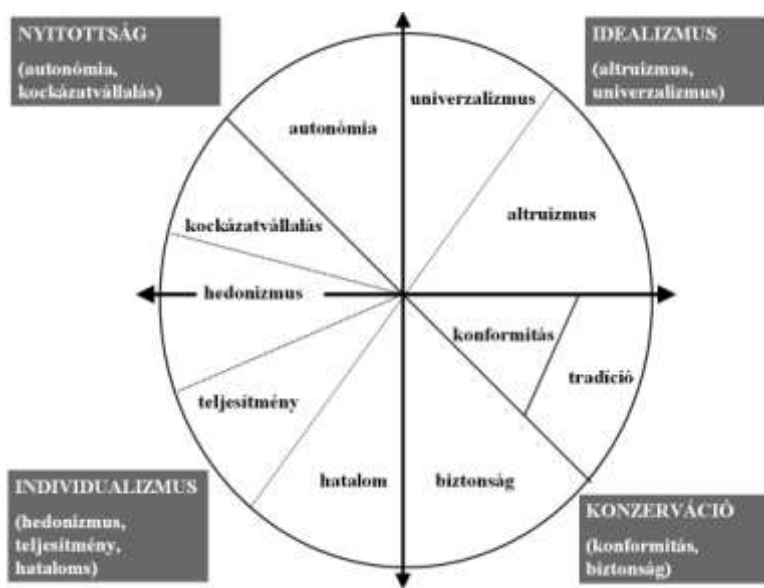
Az *értékek* több humántudomány kutatási irányának metszeteként értelmezhetők. „Amellett, hogy az értékek változatos jelentéssel rendelkeznek a mindennapi szóhasználatban, a szó ma már terminus technikus a filozófiában, a közgazdaságtanban, a művészetekben és egyre inkább a szociológiában, a pszichológiában és az antropológiában” (Kluckhohn 1951:389). Az értékek értelmezése során ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *filozófiai* megközelítéseket. A „jó”-ról és a „rossz”-ról, az „igazról” és a „hamisról”, a „szépről” és a „csúfról” évezredek óta folynak viták az európai kultúrkörben. Egymásnak ellenfeszülő etikai megközelítések történeteként is felfogható az európai filozófia története, melynek során a „jó” és a „rossz” kategóriáinak határai változó helyen találhatók. Az értékek ezért egyben morális, erkölcsi kategóriák is az antikvitás óta. Már az axiális kor tragédiáiban megjelennek az említett kategóriák (Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész etc.), melyeket rendszerezetten a dolgoznak fel az első elméleti gondolkodók (Szókratész, Plátón, Arisztotelész etc.). A filozófusok későbbi nemzedékei is éles vitákban társalkodnak „jóról” és „rosszról” (pl. Kant és Nietzsche). A másik kutatási irányzat, amely alapján egyéni szinten értelmezhetők az értékek: *pszichológiai*. A pszichológiai megközelítés célja ebben az értelemben a percepcióvizsgálaton túl a szocializáció egyéni értékrendszer kialakulására tett hatásainak azonosítása. A *szociálpszichológia*

hagyományosan a csoportképződés, a csoportnormák kialakulása, illetve a vonatkoztatási csoport és a csoportok közötti kapcsolatok szempontjából használja az értékek-terminust. A vonatkoztatási csoport elmélete átvezet azokhoz a makro társadalmi szintű vizsgálatokhoz, melyekben a különböző társadalmi csoportok, rétegek, osztályok egymással való kapcsolata jelenik meg. Mindezek természetesen nem meríthetik ki a *szociológiai* vizsgálatok témakörét, hiszen az egyéni cselekvések kategorizálása és a társas helyzetben való értelmezése, ugyancsak elvezet az értékek fogalmához (Weber 1987). A cselekvések motivációi között erőteljes kulturális hatások húzódnak meg (Fjellvang 2011). A pszichológia, a szociálpszichológia és a szociológia ma már empirikus eszközökkel vizsgálja az értékek működését, ezért módszerét tekintve jelentősen különbözik a filozófiai, társadalomfilozófiai megközelítéstől. Az egyéni cselekvések motivációt, céljait jelentő értékek azonosítása nem minden esetben egyértelmű, ugyanis egyrészt a *mimikri* (a cselekvők nem minden esetben vannak tisztában az értékekkel), az *álcázás* (a cselekvők nem feltétlenül akarják elmondani értékeiket), a *hipokrizis* (a cselekvők szeretnek jobb színben feltűnni, mint amilyenek valójában) megnehezítik az értékek felmérést. Másrészt az értékek „elbeszélése” nem felel meg szükségszerűen a cselekvések során realizálódó értékeknek (gyakran kontextus függők). Az értékek empirikus vizsgálata ezért végső soron nem lehet teljes az antropológiai megközelítés nélkül (Berger et al. 2010).

A követett értékek mind társadalmi, mind egyéni szinten integráló funkcióval rendelkeznek (Váriné 1987). Ezért számos kutatás született az értékek e kettős természetének feltérképezésére. Így példaként említhetjük Milton Rokeach (1973) kísérletét, aki eszköz és célértékeket különített el, és vizsgált. Teóriáját és gyakorlati módszereit magyar kutatók is átvették (pl. Varga 1969, Hankiss 1977). A nyolcvanas évektől Magyarországon is elindult a European ValuesStudy (EVS) és annak alapján a Ronald Inglehart nevével fémjelzett World ValuesStudy kutatássorozat, melynek keretében ma már több évtizednyi távlatban állnak rendelkezésre nagymintás értékutatások.

A következőkben Schwartz rövidített értékesztjét alkalmazzuk, ugyanis ez került be az ESS kutatássorozatba. Schwartz elméletében és elméletének alkalmazása során azzal az igénnyel lép fel, hogy ötvözze a korábbi értékutatások leginkább releváns és használható elemeit. A kutatás kérdőívbe Schwartz eredetileg 47 kérdést tartalmazó tesztjéből (1992) 21 olyan kérdés került be, amelyek Schwartz szerint alkalmasak arra, hogy az általuk megjelenített értéktérben meghatározzuk az egyén és a kultúra egymáshoz viszonyított helyét, valamint összehasonlítsuk a különböző társadalmak, kultúrák értékrendjét (Schwartz 2003).

Schwartz értékesztjében különböző személyiségtípusokat sorolnak fel a megkérdezetteknek, akiket arra kérnek, hogy hatfokú skálák¹⁶ segítségével mondják meg, mennyire hasonlít rájuk a leírt személyiség. Az ESS kérdőívbe bekerült 21 személyiség-leírás két nagyobb értéktengely mentén tíz értékosztályba rendeződik.

18. ábra. Az értékek rendszere Schwartz szerint. Forrás: Schwartz 2003:270

Az ábráról leolvasható, hogy a tíz értékosztályból kettő eleve átnyúlik a két nagyobb megkülönböztető tengely által felosztott értéktéren. A *konformitás* és a *tradíció* egyértelműen a *konzerváció*hoz áll közel, azonban mindkettő annak külön alosztályát képezi. A két tengely által felosztott négy értéktér-szelet közül ez az egyedüli, ahol három értékosztály (ill. alosztály) szerepel. A *konformitás* értékosztály központi eleme az, hogy a megkérdezett hasonlóan érzi magához az olyan személyt, aki fontosnak tartja, hogy *az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik*, valamint fontos számára, hogy *mindig megfelelően viselkedjen*. A *tradíció* ennél bővebb értékosztály, ugyanis a tradíciót fontosnak tartó megkérdezettek az olyan személyt

¹⁶A könnyebb értelmezhetőség szempontjából a skálákat be kell forgatni, s így a következő attribútumok adódnak: (1) „egáltalán nem hasonlít rám”; (6) „nagyon hasonlít rám”. A skála magas kódértékei azt jelentik, hogy a megkérdezett nagyon hasonlóan találja önmagához a leírt (adott értéket képviselő) személyiséget. Terjedelmi okok miatt a teljes kérdőív e helyütt nem közölhető, de az ESS honlapjáról letölthető:

<http://ess.nsd.uib.no/streamer/?module=main&year=2011&country=HU&download=%5CFieldwork+documents%5CHU%5C2011%5C02%23ESS+-+Supplementary+questionnaire%5CLanguages%5CHungarian%5CESS5SupplementaryQuestionnaireHU.pdf>

érzik magukhoz hasonlóknak, akinek fontos, hogy *szerény és visszafogott legyen*, továbbá a *hagyományok* és a *vallási, illetve családi szokások* is fontosak számára.

A másik különös értékosztályt a *hedonizmus* jelenti. A hedonizmus Schwartz értékelméletében egyaránt tartozik a *nyitottsághoz* és az *individualizmushoz*. A *hedonizmus* értékosztályban magas értékkel szerepel az a megkérdezett, aki fontosnak tartja, hogy *jól érezze magát*, aki *szereti kényeztetni magát*, akinek fontos, hogy *olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki*. Ennek következtében a hedonista ember ugyan nyitott a változásokra (az éppen aktuális igényeinek megfelelően), de az általános (már-már filozófiai) nyitottsághoz képest sokkal inkább jellemző rá az a *materiális beállítottság*, ami az *individualizmushoz* közel állóértéktér-szelethez tartozó értékeket, a *teljesítményt* és a *hatalmat* fontosnak tartó személyekre jellemző.

A *teljesítmény* értékosztály azokra az emberekre jellemző leginkább, akiknek fontos, hogy *sikeresek* legyenek, akik szeretnék, hogy *az emberek elismerjék a teljesítményüket*, továbbá fontosnak tartják, hogy *megmutassák képességeiket*. Az *individualizmus* értéktengelyhez közel található értéktér-szelethez tartozó harmadik értékosztály a *hatalom*. Az az ember, akinek az értékrendszerében lényeges szerepet tölt be a *hatalom*, fontosnak tartja, hogy *gazdag legyen*, valamint azt is akarja, hogy *az emberek azt csinálják, amit ő mond*. Az ilyen ember éppen az ellentéte annak, akinek a *materiális értékek* kevésbé, míg a *posztmateriális értékek* sokkal inkább fontosak: ők az *idealisták*.

Az *idealizmus* értéktér-szelet közelében két értékosztály található: az *altruizmus* és az *univerzalizmus*. Az *altruizmus* értékosztály annak az embernek az életében van jelen döntő meghatározó elemként, aki egyrészt igen fontosnak tartja a *becsületességet*, másrészt *törődik mások jólétével*, és *életét a hozzá közel álló embereknek akarja szentelni*. Voltaképpen az *altruizmus* értékosztály általánosítása jelenti az *univerzalizmus* értékosztályba tartozó értékeket. Az ide sorolt értékek azoknak az embereknek fontosak, akik úgy vélik, hogy *mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben*, s akik fontosnak tartják, hogy még *akkor is megértsék az embereket, ha nem értenek egyet velük*. Az *univerzalizmus* értékosztály azonban nemcsak ezeket az egalitárius értékeket öleli fel. Tartalmazza a környezet védelmét, a környezet megóvását is, s ezáltal az egalitárius dimenzió kiegészül a *felelősséggel*. Ugyanis azok az emberek, akik az *univerzalizmus* értékosztály súlyát fontosnak ítélik meg a saját értékrendszerükben, fontosnak tartják azt is, hogy *vigyázzanak a környezetükre*. Voltaképpen Tenzin Gyatso, a XIV. Dalai Láma egyik Ázsiában gyakran idézett gondolatának szellemében élnek, miszerint „*a boldogság valódi forrása az egyetemes felelősség*”.

Az *univerzalizmus* értékosztály mellett, a tengely másik oldalán található az *autonómia* értékosztály. Ez az olyan ember életében tölt be különösen nagy szerepet, akinek

fontos, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen, aki szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni. Az autonóm ember az újdonságokra való nyitottságon túl szabad ember is, akinek fontos, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Az autonómia körszelet másik oldalán a kockázatvállalás értékosztály található. A kockázatvállaló emberhez az autonómia és az individualizmus egyaránt közel áll, hiszen az autonóm egyén a heteronóm egyénhez képest kockázatvállalóbb. Azok, akik szeretik a meglepetéseket, szeretnek új dolgokat csinálni, keresik a kalandokat és összességében izgalmas életet akarnak élni, nemcsak nyitottak az újdonságokra, hanem egyszersmind kockázatvállalók is. Ez a nyitottság éppen az ellenkezője annak, ami a 18. ábrán bemutatott konformitás, tradíció és biztonság értékosztályokkal, azaz a konzervációval írható le. A biztonság értékosztályba két érték tartozik, melyek közül az egyik az egyén, míg a másik a közösség szempontjából fogalmaz meg hasonló magatartást, elvárást. A biztonság értékeinek komoly jelentősége van annak az embernek az életében, aki elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát, valamint aki elvárja, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben, és azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.

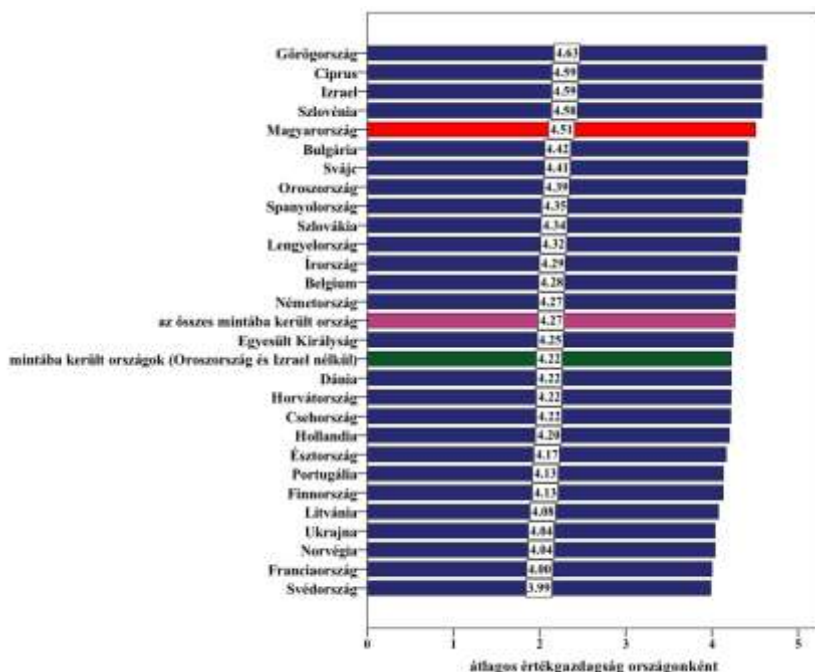
Schwartz úgy véli, hogy a felsorolt értékek jól leírják az emberek értékrendszerét, s ezeknek a különböző léptékű aggregálásával az egyes országok társadalmi, továbbá a különböző kultúrák értékrendszerei is leírhatók és összehasonlíthatók (Mohler és Wohn 2005).

Annak érdekében, hogy meg tudjuk ragadni mind az egyén, mind a kultúra által preferált értékrendszert, Schwartz a következő eljárást javasolja a kérdőívet kitöltő egyének válaszainak aggregálására. Az első lépésben minden megkérdezett esetében ki kell számítani a 21 személyiség-leírással kapcsolatban adott válaszok átlagpontszámát. Ez voltaképpen az egyén értékgazdagságát jelenti: minél magasabb ez a szám, annál inkább fontosnak tartja az egyén a felsorolt értékeket. Ezt követően ki kell számítani az egyes értékosztályokat megjelenítő személyiség-leírások átlagait. Miután megvan a két átlag, azok különbsége alapján – állítja Schwartz (2003) – minden megkérdezett esetében megállapítható, hogy az adott értékosztály mennyire tér el az egyénre jellemző értékgazdagságtól. Így például ha valaki az autonómia értékosztályába tartozó értékeket összességében nagyon fontosnak tartja¹⁷ (pl. az ehhez az értékosztályhoz tartozó mindkét változó esetében 6 ponttal, míg az összes értéket összességében átlagosan csak 2 ponttal minősítette, vagyis $6-2 = 4$ pontszámmal rendelkezik az autonómia értékosztályban), akkor azoknak az értékklaszterébe fog tartozni, akiknek a saját értékhierarchiáján belül más értékeknél fontosabb az autonómia. Ezzel a módszerrel minden értékosztály súlya megállapítható, s így leírható az egyén

¹⁷Vagyis a kérdőívben leírt autonóm személyiségtípusokat önmagához nagyon hasonlóknak tartja.

értékhierarchiája, az egyéni értékpreferenciák aggregálásával pedig azonosíthatók a különböző társadalmak és kultúrák által preferált értékrendszerek.

A következő ábra a Schwartz által javasolt számítás első lépéseként megjelenő átlagos értékgazdagságot mutatja a mintába került országokban.

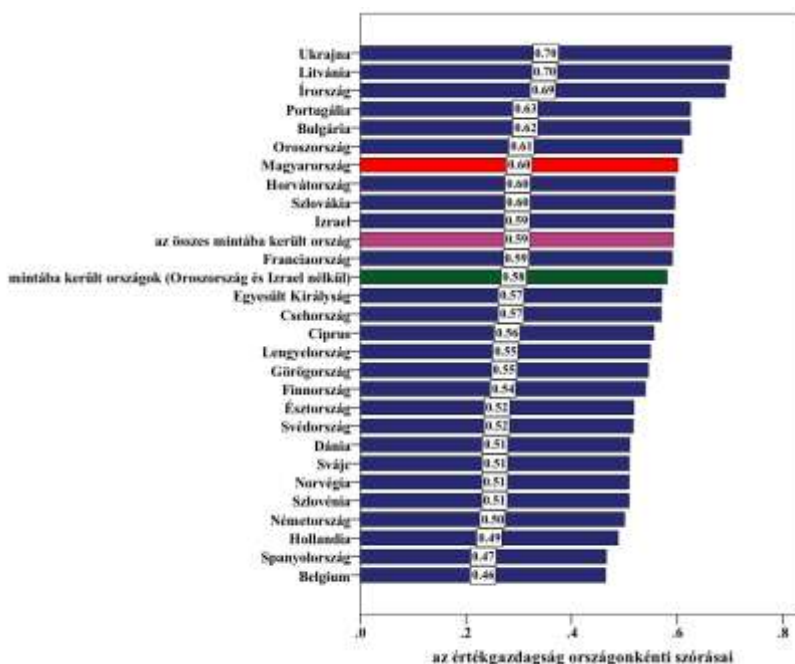
19. ábra. Átlagos értékgazdagság az ESS 2010 adatfelvétele alapján Európában

Aértékgazdagság technikai értelemben azt jelenti, hogy milyen mértékben találja közelinek valamennyi személyiség-leírást önmagához a megkérdezett (azaz a felsoroltak közül mennyi értéket fogad el erőteljesebben, s mennyit utasít el). Ezt a technikai eljárást társadalmi szempontból értelmezve arról van szó, hogy az adott kultúrában mennyire fontos egyszerre minden érték, s mennyire utasítottak el más értékek. Mindenképpen különösnek mondható és magyarázatra szorul, hogy ha egy ember, vagy akár egy társadalomról, kultúráról is lehet szó, ahol egyszerre elfogadott az *autonómia* és a *konformitás*, a *hatalom* és az *univerzalizmus*, a *kockázatvállalás* és a *tradíció*: ahol nincs olyan a fentiekben felsorolt érték, ami ne lenne elfogadott. Ha minden fontos, akkor talán semmi sem az: mindenesetre azonosan nehéz feladat elé állítja mindkét helyzet az egyént.¹⁸

¹⁸Várnié (2003) a következőképpen foglalja össze Schwartz elméletét: „Egyrészt tartalmi vonatkozásokban próbálja azonosítani ezeket (mármint az értékeket PG.), oly módon, hogy mindig rendszerben, vagy legalábbis

A 19. ábráról leolvasható, hogy leginkább a görögök, míg a legkevésbé a svédek *értékgazdagok*. Amennyiben Oroszországot és Izraelt is az elemzésben hagyjuk, akkor azt láthatjuk, hogy a mintába került valamennyi ország átlagos *értékgazdagsága* valamelyest magasabb, mintha Oroszország és Izrael nélkül nézzük a mintába került Európai országok átlagos *értékgazdagságát*. Ebből arra következtethetünk, hogy Oroszország, de sokkal inkább Izrael kevésbé tekinthető az európai kultúra részének. Az átlagok önmagukban is sokat mondanak, hiszen megfigyelhető, hogy a skandináv országok lakossága kevésbé *értékgazdag*, míg a déli és keleti országok polgárai sokkal inkább. Az átlagos *értékgazdagság* talán könnyebben értelmezhető, ha megnézzük, hogy milyen mértékben egységesek a polgárok a különböző országokban abban, hogy mennyire széles körben azonosulnak a felkínált értékekkel.

a rokon és ellentétes értékek hálójában gondolkodik, és az értékeket generáló legáltalánosabb, mindenhol feltételezhetően közös motivációs tartományokból szeretne egy egyetemes értéktípológiát alkotni (több „találat” mellett ehhez azonban még számos kérdést, pl. az értékfogalmak jelentésének ekvivalenciáját tisztázni kell.) Továbbá keresi az egyetemességet strukturális vonatkozásban, és ebben eredményesebb. Az említett módszerrel (SmallestSpaceAnalysis) ugyanis igazolni tudja, hogy azonos motivációs tartományba tartozó értékek összeférhetősége együtt jár az ellentétes motivációs tartományba tartozó értékek tagadásával (pl. az engedelmisség taszítja a függetlenséget, önérvényesítés értékeit, viszont harmonizál a biztonságra törekvéssel), így módon az értékek általánosabb érvényű kapcsolati hálóját tudja felmutatni a kutatási eredmények alapján. Tulajdonképpen az értékszerveződés hierarchikus mivoltát is bemutatja, de érthetetlen módon ezt nem tekinti strukturális sajátosságnak.” (Váriné, 2003:14) Váriné szerint az elmélet és a teszt hiányosságai ellenére is alkalmazható. Komoly kérdést jelent az értékek hierarchiája és kontradiktórikus ill. Kontrárius volta. Ahogy látni fogjuk számos kultúra esetében megfigyelhető, hogy a Schwartz-elmélet szerint egymást kizáró értékek jól megférnek egymás mellett: a kérdésre választ adhat a továbbiakban ellenőrzésre kerülő ötödik hipotézis vizsgálata.

20. ábra. Az értékgazdagság országokénti szórásai az ESS 2010 adatfelvétele alapján Európában

A 19. és a 20. ábra alapján megállapíthatjuk, hogy Görögország rendkívüli értékgazdagsága és Ukrajna értékszegénysége nem egyszerűen mennyiségbeli különbséget jelent. Míg Ukrajnában az alacsony értékgazdagsághoz magas szórás kapcsolódik, addig Görögországban a magas értékgazdagsághoz viszonylag alacsony szórás. Ez azt jelenti, hogy Ukrajna társadalma annak ellenére, hogy kevésbé *értékgazdag*, igen megosztott a különböző értékek elfogadását tekintve. Érték szempontból rendkívül instabil helyzetben van, de az instabilitás bizonyos értelemben tabula rasa-hoz hasonlítható. Ukrajna állampolgárainak ki kell találniuk, hogy pontosan mit is tekintenek fontosnak, s mit nem az életükben, hogy mire épüljön kultúrájuk, s mire ne (jól jelzik a problémát és a megoldásra váró feladatot a napi politikai események, melyek az Oroszországhoz, ill. EU-hoz vonzódók közötti konfliktusokra vezethetők vissza). Ezzel szemben Görögország polgárai a magas *értékgazdagságban* viszonylag egyetértenek: sokan gondolják úgy, hogy érték ez is, meg az is. Mindkét helyzet *anómikus* állapotot jelez, azonban különböző módon. Szlovénia és Ciprus inkább a görög, míg Litvánia inkább az Ukrán modellhez áll közel. Bulgária, Szlovákia, Magyarország, Oroszország azt a csoportot alkotja, melyben viszonylag magasabb értékgazdagsághoz közepes mértékű szórás kapcsolódik. Azaz ezekben az országokban is felfedezhetők az értékrend *bizonytalanságai*, de mégis jelentősen különböznek pl. Írországtól, ahol igen megosztott a társadalom abban, hogy mi a fontos érték, s mi nem

az. Az országok egy másik csoportjában az európai szinten mért átlagos értékgazdagsághoz képest kevésbé *értékgazdag* emberek élnek, és az értékgazdagság országon belüli szórása is alacsony. Ezek az országok *stabil* értékrenddel írhatók le: Svédország, Norvégia, Hollandia, Dánia, Németország, Belgium, Finnország. Európa értékrendjének „közepén” helyezkedik el az Egyesült Királyság, Csehország, Franciaország, Lengyelország és Svájc (átlagos mértékű értékgazdagsággal és szórással). Spanyolország ebben a tekintetben sajátos átmenetet képvisel a görög és a központi modell között az európai átlagnál valamelyest értékgazdagabb társadalom tagjai igen nagymértékben egyet értenek egymással abban, hogy mely értékek fontosak, s melyek elutasítandók. Ha összehasonlítjuk az 5. és 6. ábrákat a 19. és a 20. ábrával, akkor azt találjuk, hogy éppen azokban az országokban van jelen erőteljesen az európai identitás, ahol stabil az értékrend (azaz *alacsony* az értékgazdagság szórása). Azanómikus értékrend nem kedvez az európai identitás jelenlétének, viszont előnyös a lokális identitás kárára is jelen lévő nemzeti identitás szempontjából.

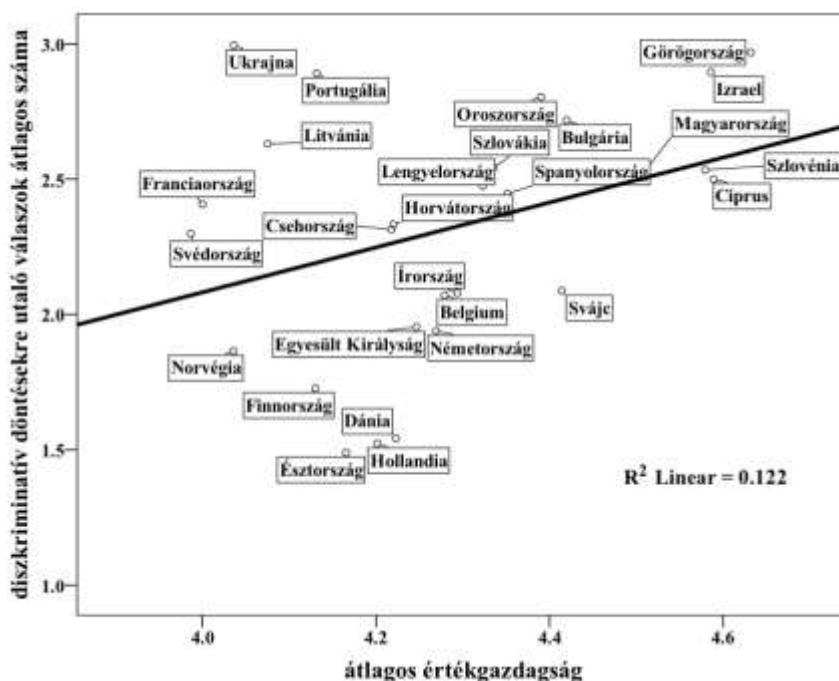
Az európai értéktér robusztus jellemzőinek vizsgálatát követően, visszatérve az aktív állampolgári részvételre épülő, aktív demokrácia lehetőségének kérdésére, érdemes megvizsgálni az aktív állampolgári részvétel és az intézményes rend fenntartásában az értékek, a kultúra szerepét.

Értékek, aktív állampolgári részvétel, intézményes rend

A következő ábrák az országok szintjén mutatják be a különböző értékek és az aktív állampolgári részvétel, valamint az intézményes rend (illetve ezek hiánya) közötti összefüggéseket.

Értékgazdagság

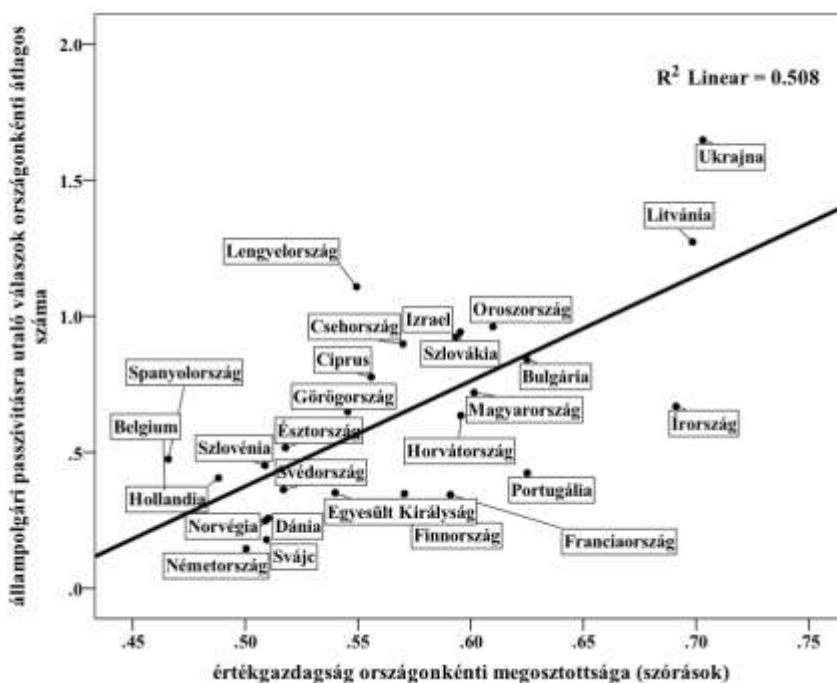
A mintába került országok átlagos *értékgazdagsága* és az *aktív állampolgári részvétel* között *nincs* szignifikáns kapcsolat. Ugyanakkor az értékgazdagság és a diszkriminatív rendőrségi és bírósági döntések percepciójának átlagos száma között megfigyelhetünk bizonyos összefüggést.

21. ábra. Átlagos értékgazdagság és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

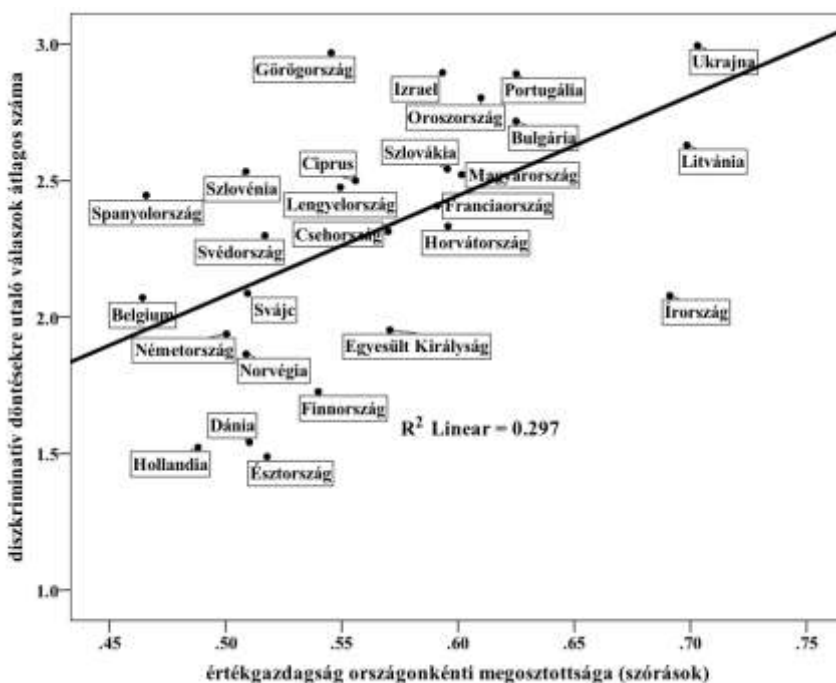
A 21. ábrára nézve megállapítható, hogy minél értékgazdagabb egy társadalom, kultúra, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy állampolgárai nem bízhatnak a rendőrség és bíróság pártatlan eljárásaiban, döntéseiben. Az ábra bal alsó sarkában, az origóhoz közel elhelyezkedő országok értékrendszere számos értéket egyértelműen elutasít, amire abból következtethetünk, hogy kevésbé értékgazdag. Ezek az országok az EU magját alkotják, többségükben a lehető legrégebb óta tagjai a közösségeknek.

A különböző országokban mért értékgazdagság szórásai azonban mind az állampolgári passzivitással, mind az intézményes rend hiányával összefüggnek.

22. ábra. Az értékgazdagság országokénti megosztottsága (szórása) és az állampolgári passzivitás, ESS 2010

A 22. ábráról világosan leolvasható, hogy azokban az országokban *instabil* az értékrend, amelyekben kritikus helyzetben nem lehet az állampolgárok demokratikus attitűdjeiből következő magatartásra számítani. A személyes értelemben felfogott demokrácia hiánya a kultúra által fenntartott értékrenden belüli instabilitással párosul. Minél kevésbé értenek egyet egy ország (kultúra) tagjai abban, hogy mi fontos az életben, s mi nem az, annál kevésbé hajlandók aktív demokratikus állampolgárként fellépni, s annál kevésbé számíthatnak erre környezetükből is.

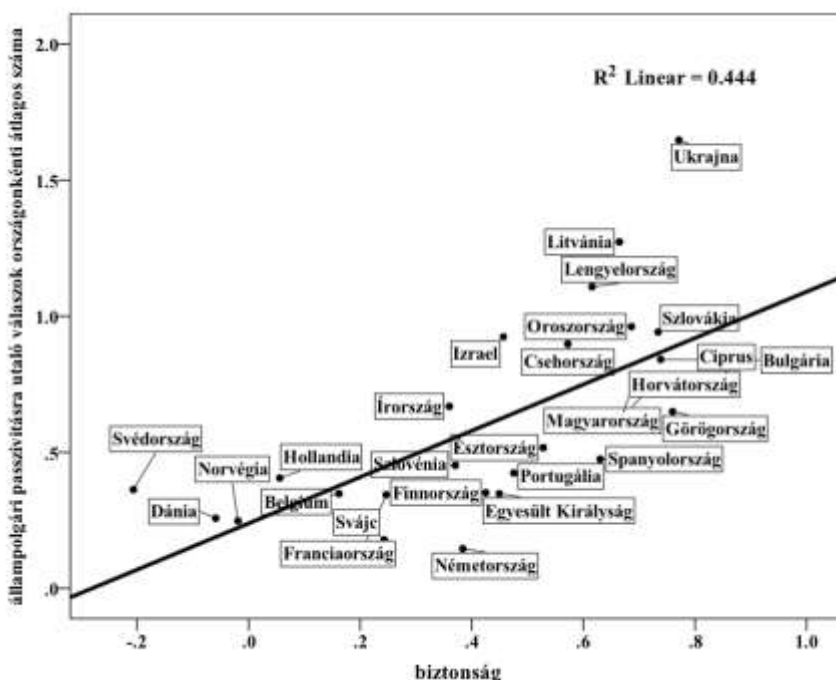

23. ábra. Az értékgazdagság országonkénti megosztottsága (szórása) és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Ahogy várható, az értékrend instabilitása nagymértékben összefügg az intézményes rend hiányával is. Akkor is így van ez, ha a 23. ábrán bemutatott összefüggés kevésbé szoros, mint a 22. ábrán bemutatott összefüggés. Azokban az országokban, ahol magas a különböző értékek elfogadottságával kapcsolatos megosztottság, nagyobb mértékben számíthatnak arra az állampolgárok, hogy kritikus helyzetben a demokratikus jogrend fenntartásáért felelős rendőrség és bíróság anyagi státuszra, vagy bőrszínre tekintettel jár el. Azaz éppen ezekben az országokban alacsony a demokratikus jogbiztonságba vetett bizalom: Ukrajna, Oroszország, Litvánia, de Magyarország és Bulgária is ebbe az irányba „húz”. Ezzel szemben azokban a kultúrákban, ahol stabil az értékrend, az értékgazdagság szórása alacsony, nagyobb mértékben megbízhatnak a polgárok a végrehajtói és igazságszolgáltatói hatalom demokratikus működésében: Hollandia, Dánia, Németország, Svájc, Norvégia és Észtország is ezek közé az országok közé tartozik.

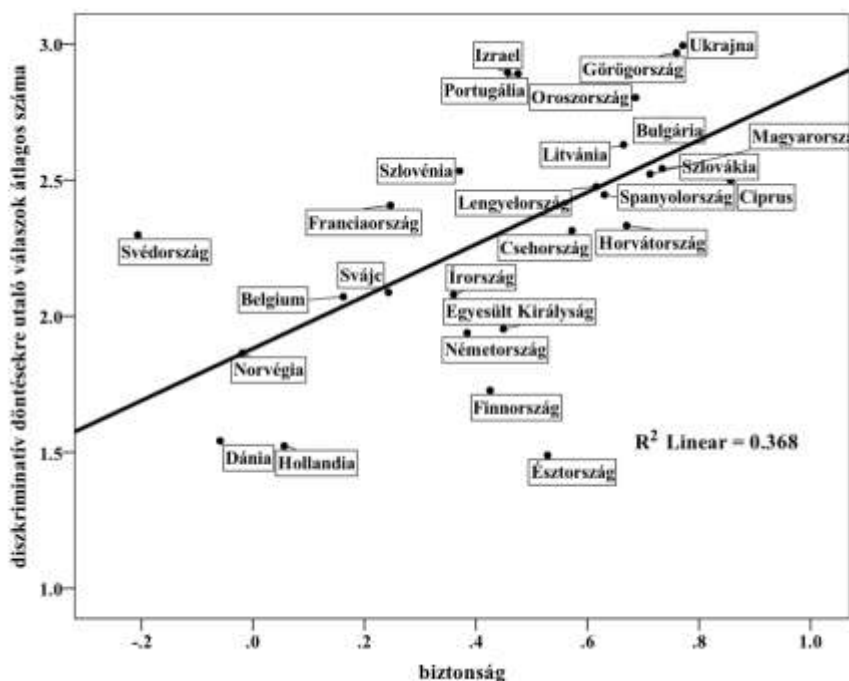
Biztonság

A 6. táblázaton bemutatott eredmények alapján láthattuk, hogy az EU polgárainak döntő többsége (66%) egyetért az állítással, miszerint „Több egyenlőségre és jogra van szükségünk, akkor is, ha az egyén szabadságának korlátozásával jár.” Azt is láthattuk, hogy azokban az országokban magasabb az állítást elfogadók aránya, ahol kevésbé fontos személyes érték a *demokrácia*. Ennek alapján arra számíthatunk, hogy az értékrendszerben a biztonságot előkelő helyre helyező kultúrák esetében magasabb lesz az állampolgári passzivitás, azaz alacsonyabb a kritikus helyzetben elvárható demokratikus magatartásról beszámolók aránya.

24. ábra. Biztonság értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Látható, hogy pontosan azokban a kultúrákban a *biztonság*az értékrend legfontosabb eleme, ahol baj esetén az állampolgárok nem számíthatnak egymásra. Ahol létezik az aktív demokratikusan eljáró állampolgár, ott a *biztonság* a kultúra kevésbé fontos értéke. Ennek megfelelően alakul az intézményes rend is.

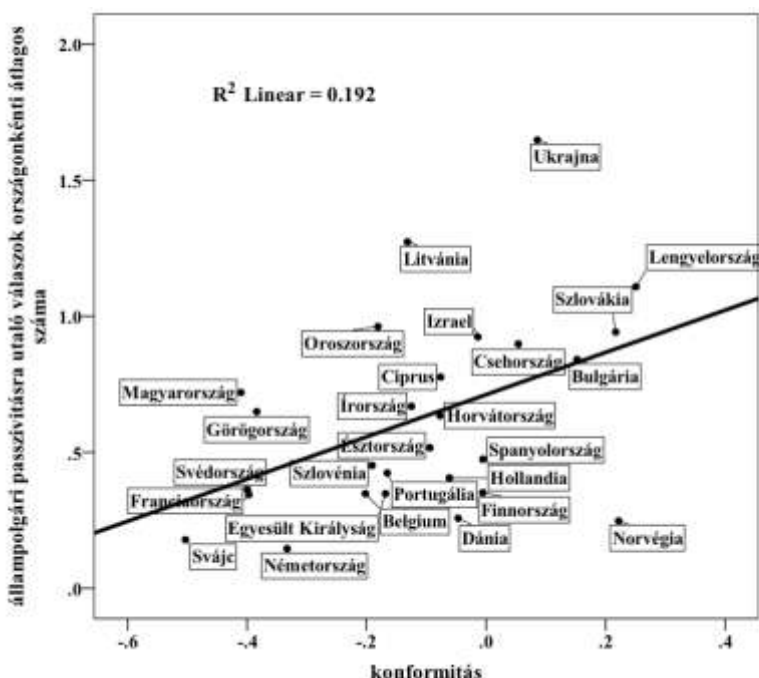
25. ábra. Biztonság értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A 25. ábráról leolvasható, hogy azokban az országokban, ahol fontos érték a biztonság, többen vannak azok, akik úgy vélik, hogy nem bízhatnak a rendőrség és a bíróság demokratikus eljárásaiban. A biztonság értékét kevésbé fontosnak tartó kultúrák tagjai viszont nem csak egymásra, hanem a demokrácia védelmében eljáró végrehajtói és igazságszolgáltató hatalom intézményeire is nagyobb mértékben számíthatnak.

Ahogy a 18. ábrán láthattuk, a biztonság mellett a konformitás és a tradíció értékosztályai képezik le Schwartz elmélete szerint a konzerváció értékdimenzióját.

Konformitás

A konformitás értéksztály összességében fordított irányban függ össze a demokratikus polgár jelenlétével a mintába került országokban.

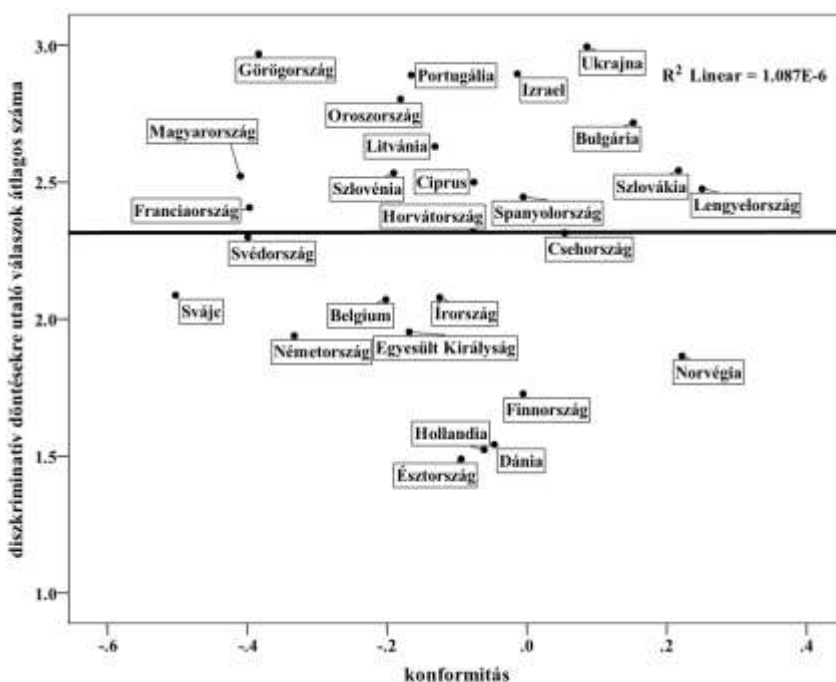

26. ábra. Konformitásértékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Alapvető tendencia, hogy azokban az országokban, ahol a kultúra fontos értékét képezi a *konform* viselkedés, alapvetően nem számíthatnak az állampolgárok arra, hogy baj esetén mások, élve demokratikus jogukkal és kötelességükkel, segítségükre sietnek majd. Természetesen a *konformitás* esetében is fontos kérdés, hogy ugyanazt jelenti-e különböző kultúrákban, azaz kérdéses, hogy milyen az a társadalmi környezet, melyhez *konform* módon kell ragaszkodnia a kultúra tagjának ahhoz, hogy ne sértse meg a kulturális előírt szabályokat. Ezzel együtt természetesen kérdéses az is, hogy milyen esetekben kell *konform* módon eljárni, s milyenekben nem. Azonban a környezethez való igazodás demokratikus körülmények között is rendkívüli fontossággal bír, s nem is minden esetben problémamentes. Ahogy Fokasz jegyzi meg a többséghez-kisebbséghez való igazodás felvetette ellentmondásos helyzetet: „Számítatlan olyan szituáció létezik, amikor cselekvésünket ahhoz igazítjuk, hogy hányan leszünk, hogy elegendő vagy éppen ellenkezőleg, elég kevesen leszünk-e. Akkor veszünk részt egy sztrájkban vagy valamilyen mozgalomban, kezdünk egydivatot követni, kockázatos részvényeket venni,

merészelünk tilosban parkolni, dohányozni, vagy más, közösségünk esetleg rosszállását kiváltó normasértésekre vetemedni, ha rajtunk kívül még elegenden teszik ezt. Ugyanez a másokhoz való igazodás figyelhető meg a közvélemény formálódásakor is, hiszen sejthető, hogy saját véleményünket befolyásolja, mit gondolunk mások véleményéről.” (Fokasz 1999:11) A helyzetet tovább bonyolítja, ha nem tudható meg egyértelműen, hogy a közösségünk mit akar. Akár azért, mert a nyilvánosság foka alacsony, akár azért, mert bizonytalanság uralkodik el a társadalomban, melynek következtében nincs is közösség. Ilyen esetekben nem tudni mihez igazodjanak a polgárok, *anómi*us helyzetbe kerül a társadalom (Angelusz 2000).

A *konformitással* kapcsolatban imént felvázolt problémakör jelenik meg az intézményes rend és a *konformitásmint* érték fontossága közötti kapcsolatban is.

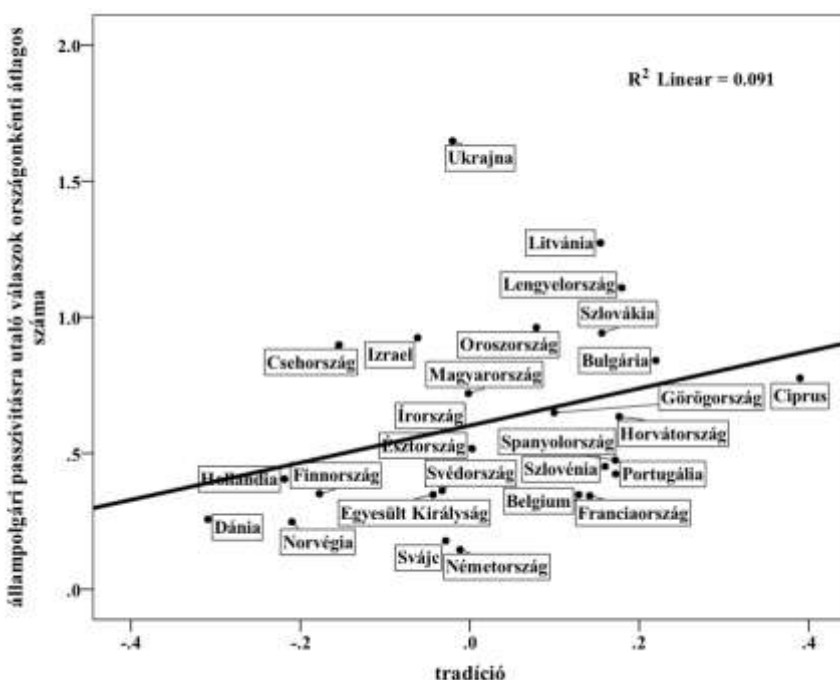
27. ábra. Konformitás értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Az ábrára nézve megállapíthatjuk, hogy nincs összefüggés aközött, hogy a különböző kultúrák milyen mértékben „írják elő” tagjaik számára a *konform* viselkedést, s aközött, hogy milyen mértékben bízhatnak meg az intézményrendszer *elfogulatlan* eljárásában.

Tradíció

Ahogy a 18. ábrán láthattuk, a *biztonság* mellett a *konformitás* és a *tradíció* jelenti Schwartz elméletében a *konzerváció*, a *megőrzés* értékdimenziójába tartozó harmadik értékosztályt. Természetesen ebben az esetben is felmerül a *konformitás* értelmezése során megjelent probléma: jelesül az, hogy mi az, amit megőrzésre, átadásra ad a kultúra, s mi az, amit nem.

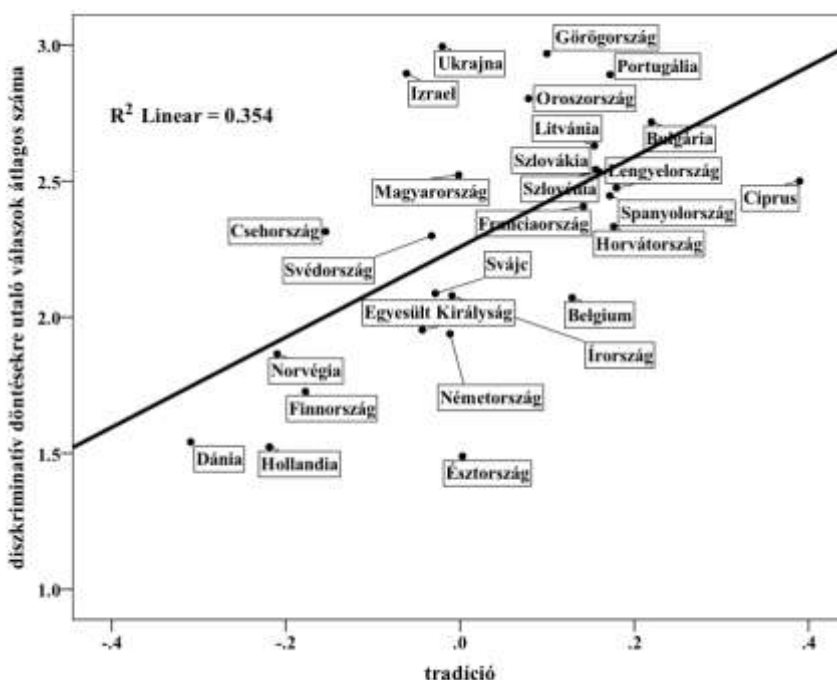
Az aktív demokratikus attitűdökkel rendelkező állampolgár ezért nem minden európai országban van könnyű helyzetben akkor, amikor önmagában felmerülő demokrata igényeit érvényesíteni szeretné. Ha egyáltalán vannak olyan hagyományként jelenlévő értékek az adott kultúrában, melyek elősegítik a demokráciát személyes ügyként felvállaló, aktív polgár jelenlétét.

28. ábra. Tradíció értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Jóllehet van összefüggés a *tradíció* és az *állampolgári passzivitás* között, azonban viszonylag gyenge. A *tradíció* esetében még annál is gyengébb, mint a *konformitás* esetében. Az elemzés korábbi részeiben bemutatottak alapján egyértelmű, hogy Dánia, Norvégia, Hollandia, Svájc esetében a *tradíció* sokkal nagyobb mértékben függ össze a demokratikus polgár jelenlétével, mint Ciprus vagy Ukrajna esetében. Összességében az

a tendencia érvényesül, hogy a mintába került Kelet-Európai országok állampolgárai ha valamiféle tradícióhoz ragaszkodnak, az kevésbé a *demokrácia*, mint inkább a *feudalizmus* terminológiájával írható le (Csepeli, Prazsák 2011). Öröködik erre az intézményrendszer is, mely Berger és Luckmann (1998) szerint minden olyan esetben megszületik, amikor a cselekvők habitualizált cselekvéseiket kölcsönösen tipizálják.

29. ábra .Tradíció értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

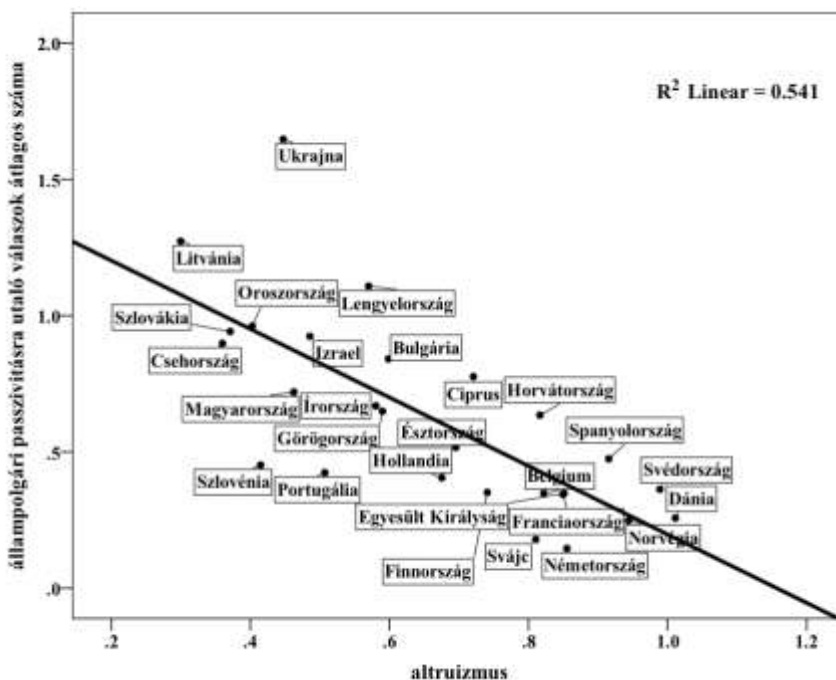
A 29. ábrán bemutatott összefüggés szorosabb, azaz a kultúra által fontosnak tartott és áthagyományozott *tradíció*, mint érték mértéke és az intézményes rend hiánya nagyobb mértékben függ össze egymással, mint a 28. ábrán bemutatott állampolgári passzivitás. A kölcsönösen tipizált és habitualizált cselekvések olyan intézményrendszert (rendőrség, bíróság) hoznak létre, melyek kulturális hagyományként is értelmezhetők. Amíg ezek a hagyományok Hollandia, Dánia, Norvégia, Németország, Svájc és az Egyesült Királyság polgárainak esetében erőteljesen a demokratikus értékek és intézmények *aktív megőrzését* jelenti, addig Bulgária, Ukrajna, Oroszország esetében a paternalista kultúrához való alkalmazkodást, és annak újratermelését jelenti.

A *biztonság*, a *konformitás*, és a *tradíciókhoz való feltétlen ragaszkodás*, azaz a *konzerváció* Európa egésze számára úgy tűnik összességében nem kedvez az állampolgárok azon igényeinek, hogy nagyobb *egyenlőségre*, *demokráciára* vágyanak.

Abban az értelemben semmiképpen sem kedvez, hogyha az *egyenlőséget*, a demokrácia megteremtését önmagukra hagyatkozva szeretnék elérni. Persze lehet várni a sült galambra, hogy majd valaki kívülről, felülről elvégzi a munkát, de ez az aktív egyéni demokratikus állampolgári identitás és az arra épülő tettek nélkül inkább az *álmodozás* kategóriájába sorolható. Európának meg kell *újulnia*, ahhoz, hogy demokratikus és versenyképes legyen.

Altruizmus

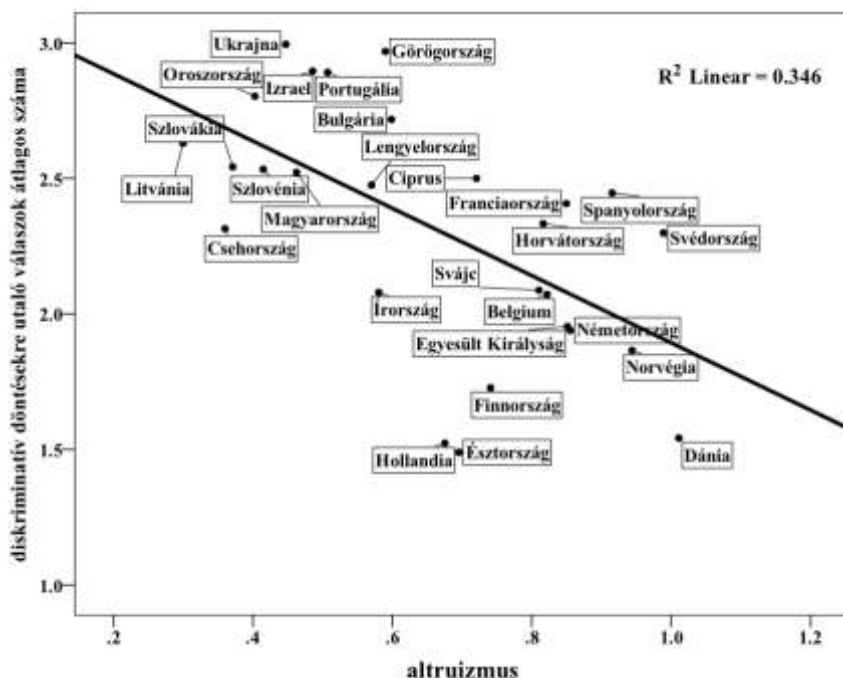
A megújulás részét képezi az *idealizmus* értékdimenziójához tartozó értékosztályok fontosságának hangsúlyozása. Talán bizonyos értelemben tautológiának tűnhet, de a másokra való odafigyelés, a másokért való felelősségvállalás, az „igazmondás” olyan európai értékek, melyekre támaszkodva lehetséges a feladat elvégzése: azaz a demokratikus állampolgári magatartás kialakítása és hagyomány szintjére emelése (akkor is, ha Nietzsche ezt több esetben is cáfolja).

30. ábra. Altruizmus értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A 30. ábra arról tanúskodik, hogy azokban az országokban, ahol odafigyelnek egymásra az állampolgárok, ahol fontos nekik, hogy barátaikkal, ismerőseikkel a lehető legjobb legyen a kapcsolatuk, hogy igazat mondjanak nekik, jóval magasabb az állampolgári

aktivitás mértéke, a *demokrata* jelenlét, mint azokban az országokban, ahol az altruizmus nem vagy kevésbé fontos. Az összefüggés viszonylag szorosnak mondható, ennek alapján megállapítható, hogy a *demokrata* attitűd szorosan összefügg a környezetünkben élőkért való áldozatkész felelősségvállalással.

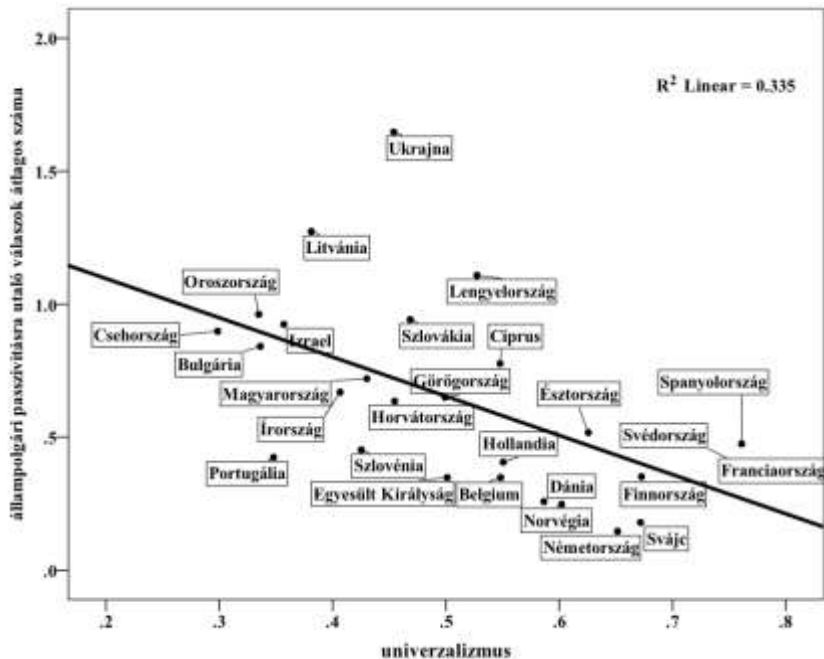

31.ábra. Altruizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A 31. ábra világosan mutatja, hogy a kultúra által előírt és az egyén által fenntartott és továbbörökített *altruizmus* az intézményrendszerben is meggyökeresedik, melynek következtében nem kell tartani attól, hogy az állampolgár *indokolatlanul* kiszolgáltatott helyzetbe kerül rendőrséggel vagy a bírósággal kapcsolatban. Az egyén és a stabil értékrendre épülő *kultúra* szorosan kötődik a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalomhoz, a demokrácia napról napra történő újateremtéséhez.

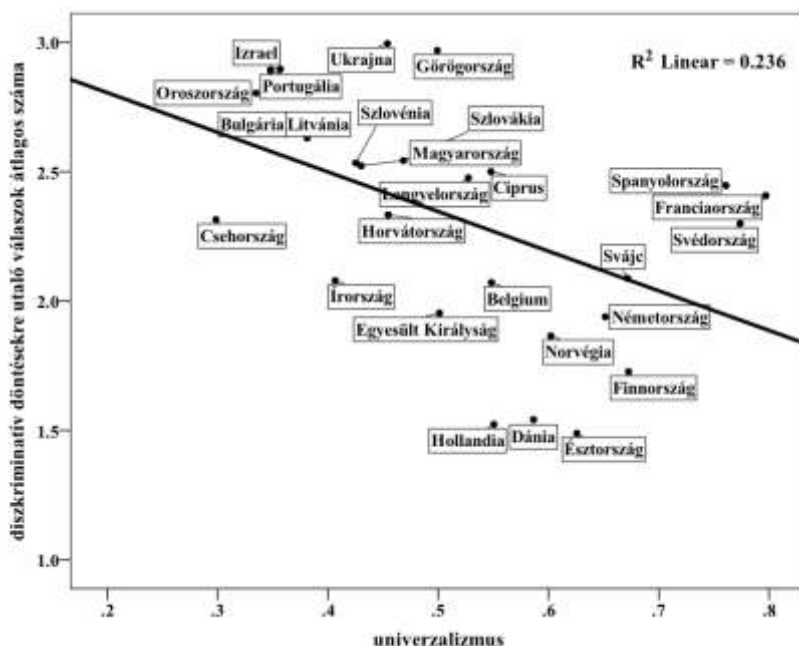
Univerzalizmus

Az *univerzalizmus* jóval általánosabb értékosztály, mint az *altruizmus*. Azonban az *altruizmus*nál kevésbé szorosan függ össze a konkrét demokratikus magatartással, valamint az intézményes renddel.

32. ábra. Univerzalizmus értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A kevésbé szoros összefüggés ellenére is megállapítható, hogy azokban a kultúrákban, ahol a kultúra építőkövei között *előkelő helyen* van az *univerzalizmus*, nagyobb mértékű aktív demokratikus állampolgári részvételre számíthatunk a demokratikus aktus során, mint ott, ahol az *univerzalizmus* kevésbé fontos. Ez utóbbi országok állampolgárai nem csak, hogy nem teszik meg, aminek megtétele egy demokrata számára kérdésként sem merül fel, de a kultúra által fenntartott intézményrendszer sem támogatja ebbéli tevékenységüket.

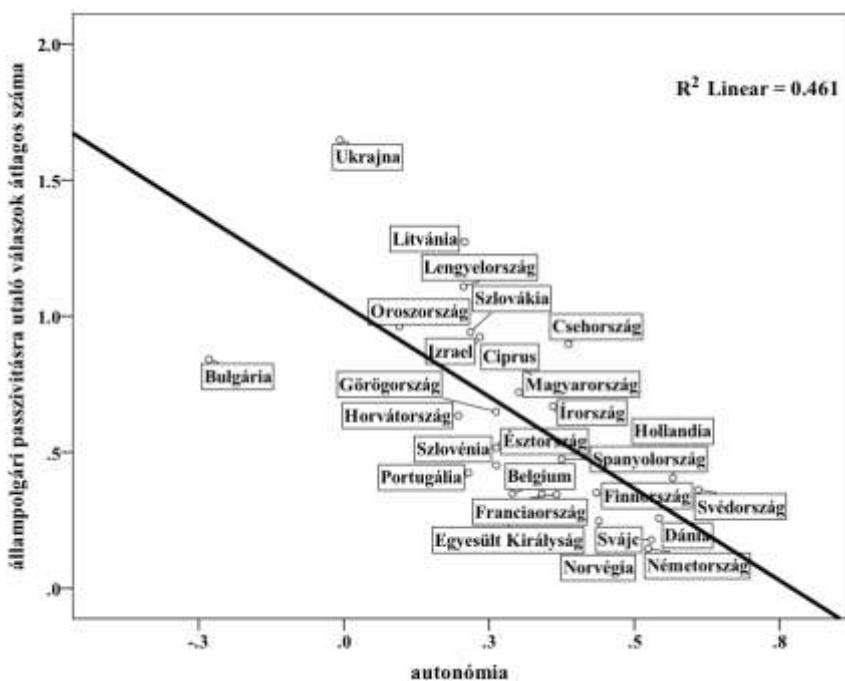

33. ábra. Univerzalizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Látható, hogy ha nem is tökéletesen, de azért átszivárog az állampolgárok által fenntartott *univerzalizmus* értéke avégrehajtói és bírói hatalom intézményeibe. Ismételten ugyanazt a logikát követi a különböző kultúrák elhelyezkedése: ahol fontos kulturális érték az *univerzalizmus*, ott alacsony, míg ahol kevésbé fontos, ott magas a *bizalmatlanság* a rendőrség és a bíróság pártatlan eljárásaival kapcsolatban.

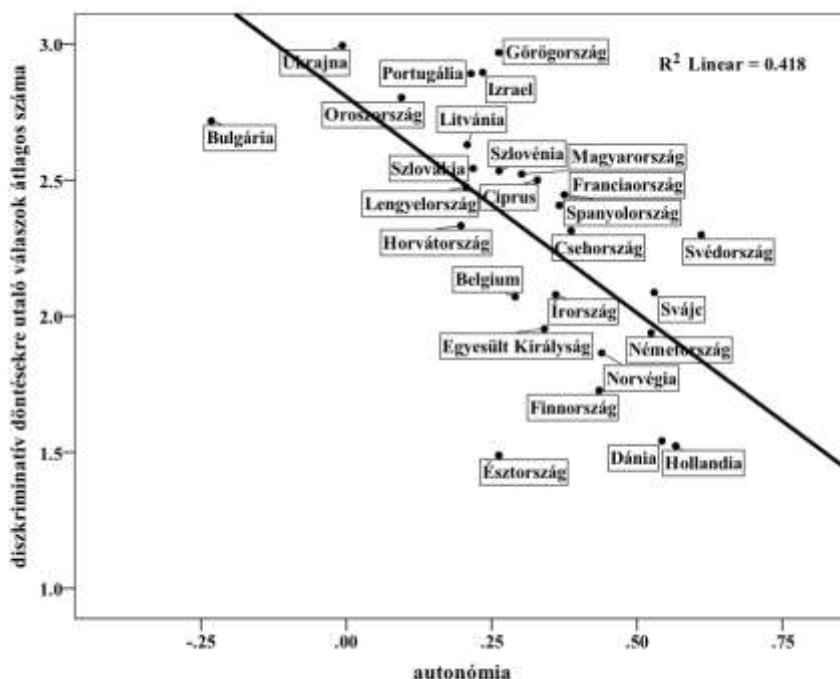
Autonómia

Ahogy láthattuk Európa megújulása függ attól, hogy milyen mértékben támaszkodhatunk az *univerzalizmus* és az *altruizmus* értékeire. Az *idealizmus* értékdimenzió kívül ugyanakkor nagymértékben meghatározók a *nyitottság* értékdimenzióban található *autonómia* és *kockázatvállalás* értékosztályai is. Láthattuk, hogy azokban az országokban, ahol az állampolgárok kevésbé számíthatnak egymásra baj esetén, az intézményrendszer is ennek az attitűdnek a fenntartásában érdekelt. Ahhoz, hogy valaki mégis a *demokrácia* iránti elköteleződésének megfelelően cselekedjen, *autonóm* hozzáállásra, személyiségre van szüksége. Az *autonóm* és a *felelős demokrata állampolgár* jelzők ebben az értelemben nagyjából szinonimaként használhatók.

34. ábra. Autonómia értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Látható, hogy éppen azokban az országokban fontos az *autonómia* mint érték, ahol a polgárok nem csak, hogy hajlandók rendőri segítséget kérni baj esetén, de akár a bíróságon is megvédenék a sértettet. Ezzel szemben azokban az országokban, melyek többsége a volt Karoling Birodalom területén kívül található, a *heteronóm* állampolgároktól nem is várható el, hogy hasonló képen lépjenek fel egy ilyen helyzetben.

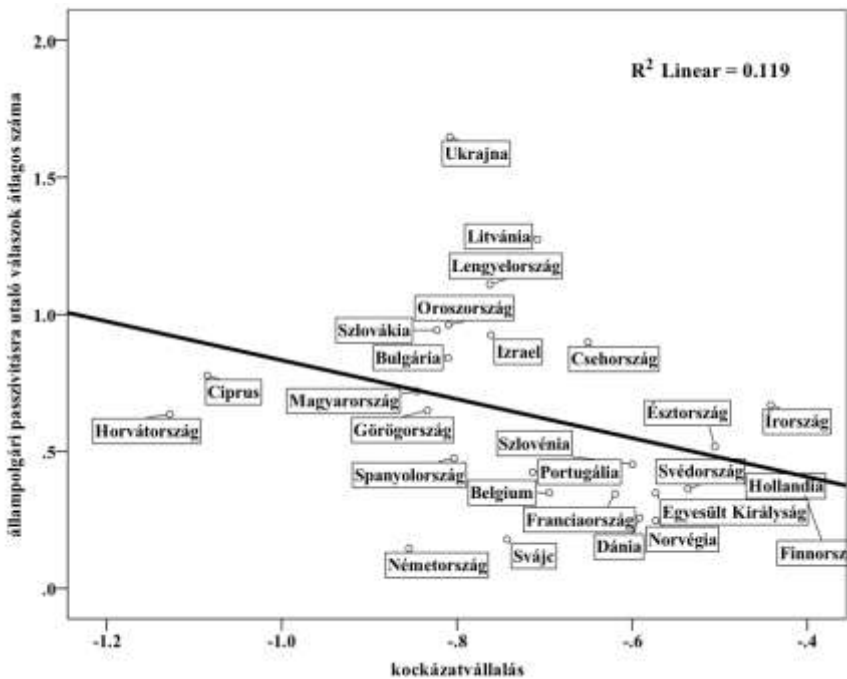

35. ábra. Autonómia értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Ezúttal is ugyanúgy helyezkednek el az országok, ahogy azt már megszokhattuk. A *nyitottként* jellemezhető *autonóm* állampolgári jelenlétet igénylő társadalmak polgárai saját demokratikus érdekeik és belátásuk szerint járnak el, ha valaki bajban van mellettük az utcán. Biztosítják egymást arról, hogy számíthatnak egymásra, ha kell a bíróság előtt is tanúskodnak. A bíróság, a rendőrség pedig nem hogy lehetővé teszi az autonóm demokratikus polgár jelenlétét, de el is várja, ugyanis az egész intézményrendszer rá épül. Azonban ugyancsak megfigyelhető az „oroszos minta” ahol az állampolgárnak nincs is, és nem is fontos neki, hogy *autonómiája* legyen, kiszolgáltatva érezheti magát a kívülálló, felsőbb hatalmaknak: Ukrajna, Oroszország, Bulgária, de a volt Karoling Birodalom déli határán túl is hasonló a helyzet: Portugália, Görögország, Ciprus. Spanyolország ezúttal is az átmeneti zóna része.

Kockázatvállalás

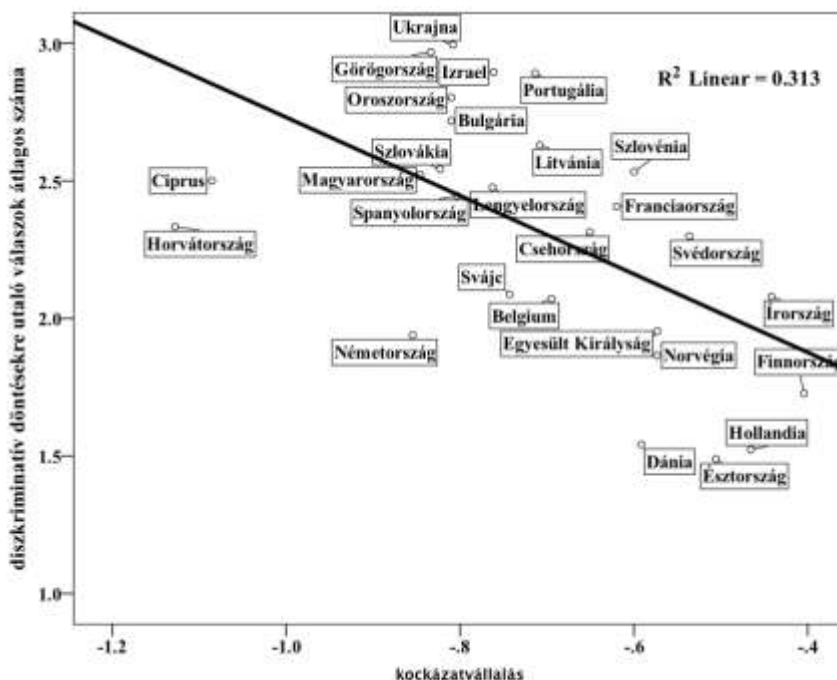
A *nyitottság* része a *kockázatvállalás*, hiszen az új, a más mindig rejt magában valamiféle *bizonytalanságot*. A *bizonytalanság* nyilvánvalóan sokkal könnyebben vállalható akkor, ha vannak olyan *megkérdőjelezhetetlen értékek* és intézmények, melyekre számíthat az állampolgár.

36. ábra. Kockázatvállalás értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A *mértéktelen kockázatvállalás vakmerőség*. Azonban *kockázatvállalás* nélkül *mozdulatlanság*, egyhelyben állás van. Bibó (1986) éleslátóan azonosítja a nyugat-európai demokratikus berendezkedés alapjait a *szabadság kis körein* túl, a *mozdulatlansággal* szemben a *mozgással* is. Korábbi, az új technológiák használatáról szóló európai mintán (ESS 2008) végzett kutatásaink is ezt igazolják (Csepeli, Praszák 2010). A *nyitottság* értékosztály jelenléte az új technológiák társadalmi terjedésében játszott szerepét, valamint a gazdasági prosperálást illetően évről évre egyre nagyobb 2002 óta Európában (Praszák 2010:42). A 36. ábrára tekintve megállapíthatjuk, hogy azokban az országokban, ahol a kultúra részét képezi a *kockázatvállaló* attitűd, jóval nagyobb mértékben számíthatnak egymás demokratikus beállítódottságaira az állampolgárok, mint ott, ahol a *kockázatvállalás* mértéke alacsony. Az országok előbbi csoportja mozgásban van: alkalmazkodik a világ változásaihoz, így gazdaságilag is

jobb helyzetben van. Nem arról van szó, hogy egy holland, egy német, egy norvég vagy egy svéd polgár vakmerőbb, mint egy magyar, egy ukrán vagy egy szlovák. Hanem arról, hogy *sokkal jobban bízhat* abban, hogy a környezetében lévő emberek többségének a számára van olyan *megkérdőjelezhetetlen alapérték*, melyhez minden esetben ragaszkodnak: a *demokrácia*.

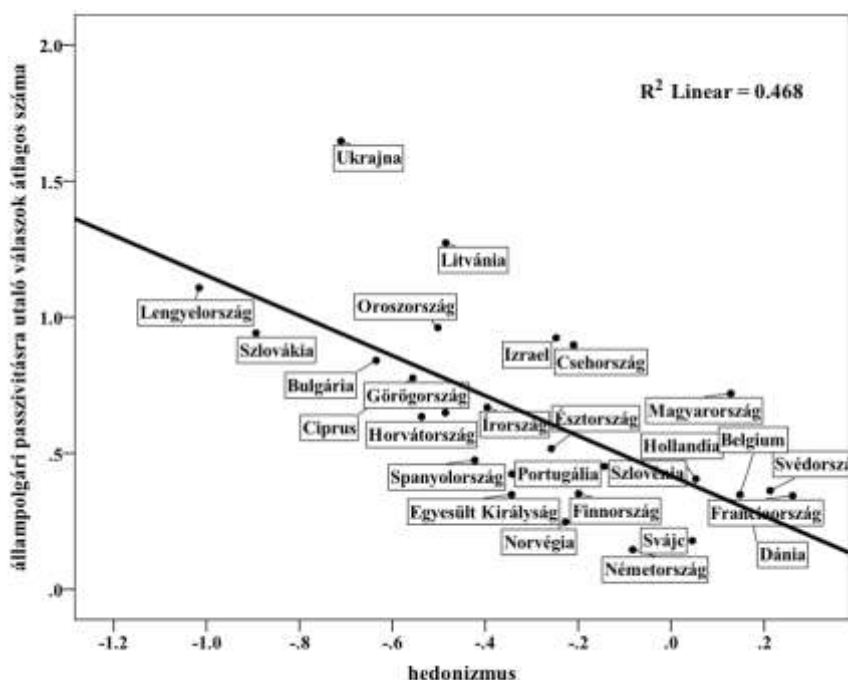

37. ábra. Kockázatvállalás értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A kockázatvállalási hajlandóságot fokozza, ha a kultúra által fenntartott és a korábbi generációkról áthagyományozott intézményrendszer működése *demokratikus, kiszámítható, stabil*. A 37. ábráról leolvashatjuk: éppen azoknak a kultúráknak a tagjai bízhatnak meg a rendőri és az igazságszolgáltatási hatalmi ágak professzionális, demokratikus működésében, ahol széles körben elterjedt az igazi *vállalkozószellem*, mely tökéletesen ellentéte a *paternalizmusnak* (a kelet-európai „vállalkozószellem” és „vállalkozó” ehhez képest lényegesen más: alapvető üzleti partnere az állam, akitől támogatásokat zsebel be, gyakran nem piacképes árukkal és szolgáltatásokkal vállalkozik és természetesen rendkívül szeret „üzletfejlesztésre” EU támogatásokat kapni). Láthattuk, hogy a mozdulatlansággal szemben a *mozgás*, az *újra való nyitottsága* demokrácia alapvető feltétele, alapvető feltétele Európa megújulásának (Florida, Tinagli 2004).

Hedonizmus

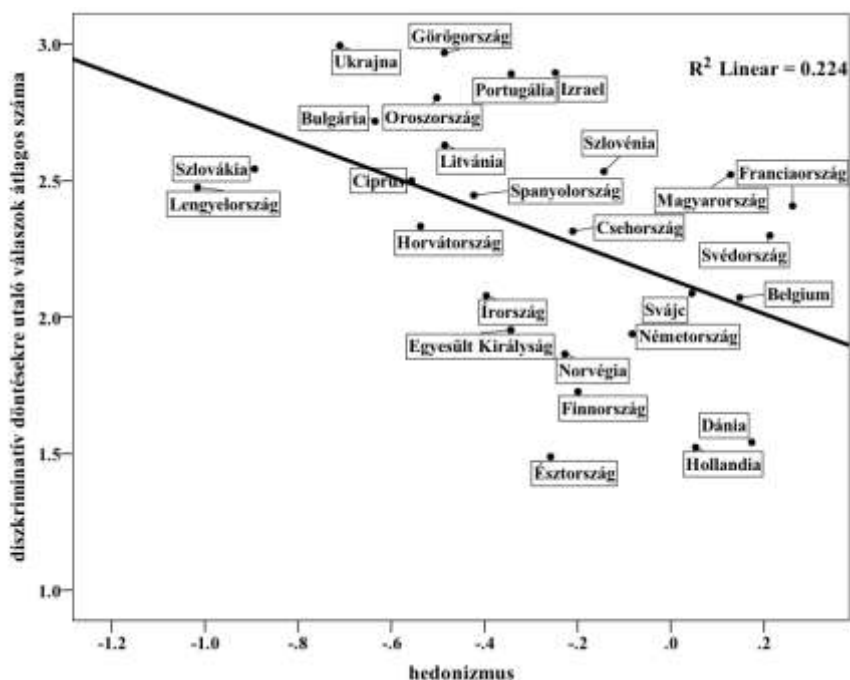
A hedonista ember szereti jól érezni magát. Szereti jól érezni magát a munkahelyén, a barátai közt, a családjában, a magánéletében. Tud és szeret kikapcsolódni. Ennek megfelelően, ahogy a 18. ábrán összefoglalt Schwartz-féle értékelméletben láthatjuk, a *hedonizmus* egyszerre két nagyobb értékdimenzió részét képezi: egyrészt a *nyitottságét*, másrészt az *individualizmusét*. A szó szoros értelmében vett hedonista ember maga teremt magának értékeket: maga mondja meg, hogy mi a „jó” s mi a „rossz” tekintettel arra, hogy saját érzékei szerint határozza azt meg, így aztán a hedonizmus egyszerre függ össze a nyitottsággal és az *én*-nel. Ebben az értelemben mondja Nietzsche, hogy az európai kultúra története leírható a *nihilizmus történeteként* (Nietzsche 2000).

38. ábra. Hedonizmus értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A 38. ábráról megállapítható, hogy egyrészt a *hedonizmus* kevésbé fontos érték a vizsgált kultúrákban, másrészt hogy azokban a kultúrákban, ahol valamelyest fontos, a kultúra tagjai számíthatnak egymásra, ha jogsérelem éri őket az utcán. Az orosz modell ezúttal is eltér ettől: a *hedonizmus* közepes mértéke a demokratikusan eljáró állampolgár hiányával függ össze: Ukrajna, Lengyelország, Bulgária és Ciprus ezen országok közé tartozik. Az ábra jobb alsó sarkában található, nagyrészt protestáns

országokban a *hedonizmus* kevésbé szitokszó, ugyanakkor az antidemokratikus attitűd annál inkább. Ebben az értelemben a *hedonizmus* sokkal inkább a *szabadság* önmagunk és mások számára való együttes biztosítását jelenti.

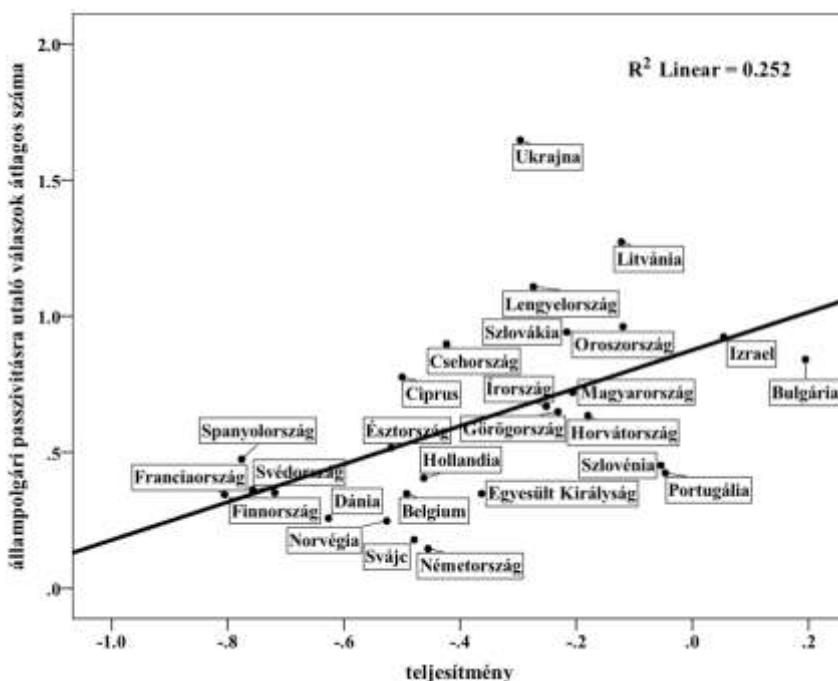

39. ábra .Hedonizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A személyes felelősség, a demokrácia személyes ügyként történő értelmezése és a *hedonizmus* egymást valamelyest támogatja. Ugyanez a helyzet az intézményrendszerbe vetett bizalommal is. Azokban az országokban, hol megbízhatnak a kultúra tagjai a rendőrség és a bíróság pártatlan eljárásaiban, nagyobb mértékben engedhetik el magukat, nagyobb mértékben adhatják át magukat a kikapcsolódásnak. Ezeknek az országoknak az állampolgárai nem csak, hogy megengedhetik maguknak, hogy nyaralni menjenek, de arra sem kell számítaniuk, hogy a szomszéd majd ferde szemmel néz rájuk ezért. Ezzel együtt nyaralni is *demokraták* mennek.

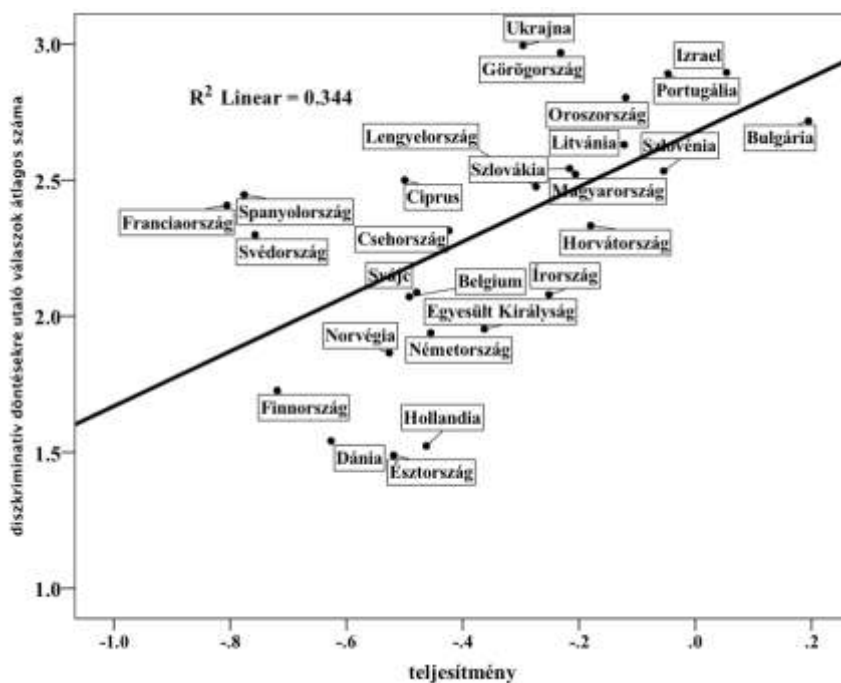
Teljesítmény

Ahogy az Schwartz korábbiakban bemutatott teszt-számítási eljárása alapján láthattuk, a különböző értékek, értékosztályok *per definitionem* nem függetlenek egymástól, azaz egymáshoz való viszonyukban értelmezhetők. Nyilvánvaló, hogy a *hedonizmus* is csak a teljesítmény függvényében értelmezhető akár az egyén, akár a kultúra szintjén.

40. ábra. Teljesítmény értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Jellemző, hogy Európa állampolgárainak túlnyomó többsége számára a *teljesítmény* nem értelmezhető értéként, illetve nem tekintenek rá úgy, mint fontos értékre. Ez minden bizonnyal szorosan összefügg azzal, hogy Európa népessége rohamosan öregszik el: kevés a fiatal ahhoz képes, hogy mennyi idősebb ember él Európában. A több és jobb körülmények között Nyugat-Európa fejlett országaiban élő nyugdíjasok számára már nem kitüntetett érték a *teljesítmény* (a fiatalabb Kelet-Európai társadalmakban valamelyest magasabb azok aránya, akik kevésbé utasítják el a teljesítményt). Az összefüggés mindezek alapján: minél fontosabb a *teljesítmény* egy kultúrában Európában, annál jellemzőbb a demokratikus állampolgári aktivitás.

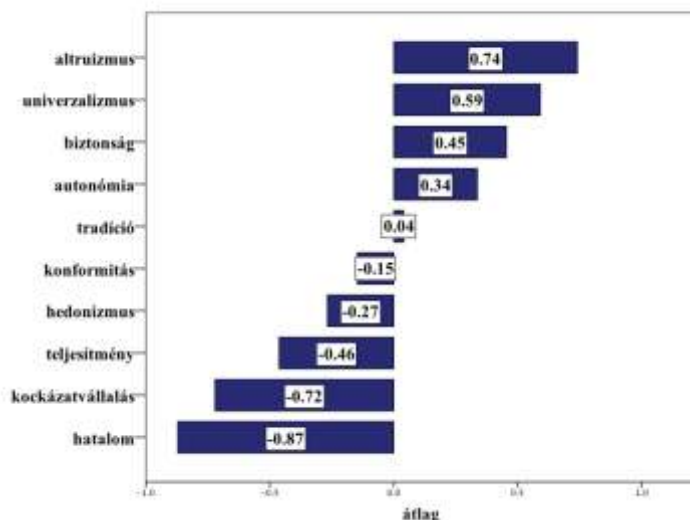

41. ábra .Hedonizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Az életkori különbségek miatt talán nem is annyira különös, hogy a bíróságokba és a rendőrségbe vetett bizalom valamint a *teljesítmény* nagyobb mértékben függ össze egymással, mint a *teljesítmény* és az *aktív demokratikus magatartás*. Azokban a kultúrákban, ahol idősebb a társadalom; nagyobb mértékben tartják demokratikusnak az igazságszolgáltatói és a végrehajtó hatalmat. Minden bizonnyal azért vélik így, mert életük során szakadatlanul és aktívan vigyáztak az elődeiktől örökölt kapott demokráciára, tanultak, s tanítanak a múltból.

Hatalom

Európában a különböző kultúrák voltaképpen egységesek abban, hogy a *hatalom* a legelutasítottabb érték (amennyiben Oroszország és Izraelnélkül nézzük a mintát).

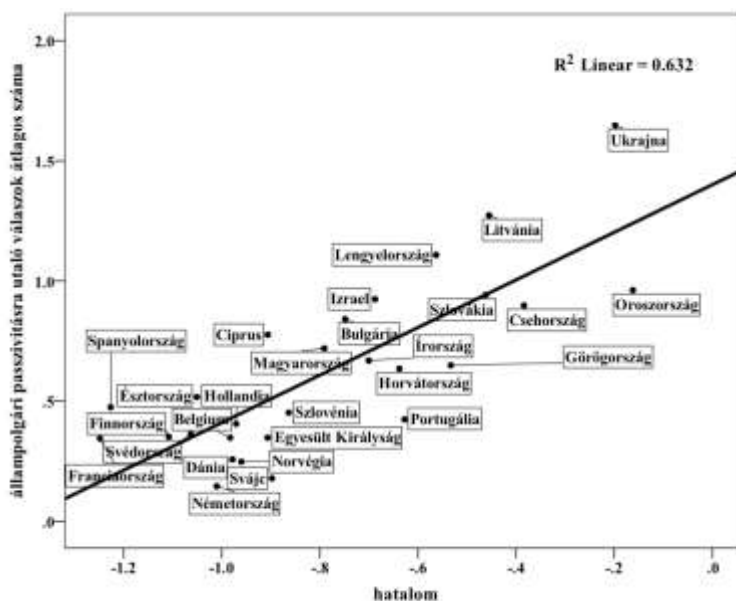

42. ábra.Értékek sorrendje és átlagos fontossága a mintába került országokban Oroszország és Izrael kivételével, ESS 2010

Azonban, ha nem válogatjuk le az orosz és izraeli megkérdezetteket, akkor a *hatalom* és a *kockázatvállalás* helyet cserél. Az orosz kultúra ebben az értelemben, jól jelzi azt a paternalizmust, melyet Szűcs Jenő Kelet-Európával, a szabadság hiányával azonosít. Ahogy azt a továbbiakban majd láthatjuk, a *hatalom* nem minden mintába került kultúrában található az utolsó helyen. A hatalom különösen fontos kérdés az európai kultúrkörben. Az európai gondolkodók évezredek óta törik fejüket a hatalom mibenlétén, korlátozásán, vagy éppen növelésén. Nietzsche (2004) szerint a *hatalom*-ra való törekvéssel írható le minden olyan helyzet, melyben létezők vesznek részt: szerinte a *hatalom* valójában a lét megnyilvánulása. „Az 'érték' szempontja a fennmaradási, fokozódási és gyarapodási feltételek szempontja az élet relatív tartalmának komplex képződményére való tekintettel.” (Nietzsche 2002:307, 715. töredék) Nietzsche nem valamiféle morális kérdést csinál a *hatalom* természetéből, hanem *ontológiai* kérdésként fogja fel a problémát (mint ahogy tette Anaximandrosz is a bűnnel kapcsolatban). Ezzel együtt ma már a hatalom abszolút morális kérdéssé lett, tekintettel arra, hogy az évezredek óta zajló kulturális folyamat az ember ösztöneinek és szenvedélyeinek korlátozásáról szól (Freud 1982). Foucault számos írásában hangsúlyozza, hogy Európa története voltaképpen a kontroll és az intézményes kontroll történeteként is leírható (Foucault 2004). Szűkebb témánkhoz, a demokráciához

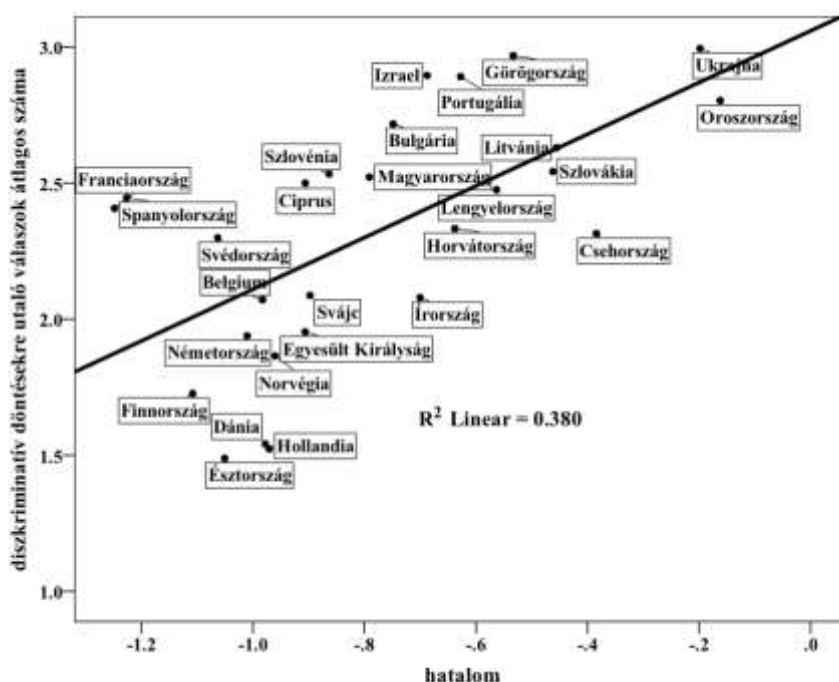
visszatérve: Hajnal István Nyugat-Európát a *szokásszerű, személyes, egymásnak kölcsönösen biztosított jogok és kötelezettségek megteremtőjeként* és fenntartójaként, a *hatalomkoncentrációját megakadályozó* kultúraként azonosítja (Hajnal 1936). Szűcs Jenő pedig, amikor Európa régióról ír, akkor a következőképpen fogalmaz: „Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne illusztrálni, nem csupán az egyházmegyékével. Olyanokkal például, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák; mi több olyanokkal is, melyek például az autonóm város, a korporatív szabadságok, a rendi szerkezet és egy sor egyéb, vizuálisan már nehezen ábrázolható kulturális jegyet tüntetnének fel.” (Szűcs 1983:10-11). Szűcs, akárcsak Hajnal és Bibó a *szerződéses jellegre, a hatalomkoncentráció folyamatos megakadályozására, a szabadság kis köreire, a mozgásra, az agrárforradalomra, a második jobbágyság hiányára, a civil society jelenlétére* vezeti vissza a nyugat-európai értékrendet, mely hosszú évszázadok alatt jött létre. A kultúra alapját képező értékrend olyannyira beivódott a társadalom tagjaiba, hogy már-már személyiségvonásnak tűnik: Nyugat-Európában a demokrácia az egyén demokratikus „lelkén nyugszik”.

Az előbbieken felvázolt negyedik hipotézist az eddig bemutatott felmérések eredményei egyáltalán nem cáfolják. Azonban a demokrácia és a hatalom közötti erőteljes kapcsolat külön csemegét ígér, ezért érdemes teljessé tennünk a Schwartz-féle értékek és a demokratikus attitűdök vizsgálatát.

43. ábra. Hatalom értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A 43. ábra egyértelműen mutatja, hogy a *hatalom*, illetve annak elutasításának mértéke a legerősebb tényező, mely az aktív demokratikus állampolgár jelenlétével összefügg. Azokban az országokban, ahol a hatalom teljes elutasíttósága képezi a kultúra negatív értelemben vett egyik legfontosabb meghatározó elemét, tehát ezekben a kultúrákban nagymértékben számíthatnak a polgárok egymásra baj esetén. Közös hozzájuk létre az *uralommentes* kultúrát, melyre vigyáznak, s fenntartanak. Ezzel szemben, ha 43. ábra jobb felső sarkában található valamelyik országban egy járókelő mellett kirabolnak valakit, akkor voltaképpen egy hatalmi helyzet keletkezik: lehet hívni a rendőrséget, de nem is kell hívni, ha nincs hozzá kedve a szemtanúnak. A *hatalom*, illetve annak elutasítása nem csak a személy, hanem a kultúra szintjén is alapvető vonása Európa különböző kulturális, gazdasági és politikai régióinak.

44. ábra. Hatalom értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A *hatalom* és az intézményes rend hiánya között, ha nincs is olyan szoros összefüggés, mint a *hatalom* hiánya és az aktív állampolgári jelenlét között, azért a 44. ábra említésre méltó kapcsolatról számol be. Az orosz minta ebben az értelemben jelentősen kilóg, ugyanis Oroszországban és Ukrajnában kisebb a *hatalom* elutasíttósága, mint a többi európai országban, s ezzel együtt sem a rendőrségben, sem a bíróságban nem bízhatnak meg könnyen az orosz állampolgárok. Mondhatni ez a kultúra vad. Legalábbis a jóval szelídebb nyugat-európai, skandináv modellhez képest.

Ezekben a kultúrákban a *hatalom* roppant mód elutasított, viszont a demokratikus, jogállami rendért felelős intézmények megbízhatóak: sem gazdasági státuszra, sem etnikai státuszra nézve *nem diszkriminatívak*.

Kultúrák közötti meg(nem)értés: lehetséges út

Láthattuk, hogy az egyén által fontosnak tartott értékek hogyan konstruálják a kultúrát. Láthattuk azt is, hogy sem földrajzi, sem nyelvi, sem kulturális értelemben nem egységes Európa, és azt is, hogy az európai identitás inkább partikuláris, mintsem centrális. Láthattuk a különböző dimenziók mentén létrejövő régiókat a XXI. század Európájában. Az európaiakat összekötő közös értékekre, elsősorban a demokrácia megvalósítására lenne célszerű hangsúlyt helyezni. Ezért minden európainak tennie kell: egyesével és együtt, közösen. Azonban nyilvánvaló, hogy meg kell értenünk egymást, hogy el tudjuk kezdeni a közös munkát.

A 21-44. ábrákon bemutatott eredmények számos kérdést vetnek fel. Felvetik azt a kérdést, hogy egyáltalán megértjük-e egymást, mi európaiak. Az ábrákon bemutatott regressziós együtthatók bizonyos esetekben magasabbak más esetekben alacsonyabbak. Tekintettel arra, hogy sztohasztikus kapcsolatokat mutattak be, inkább tendenciákat jeleztek, semmint örökké változatlan tényeket. Tekintettel az összefüggések sztohasztikus jellegére, és arra, hogy különböző szorosságú kapcsolatokról van szó, értelmezési helyzet adódik. Egyértelmű, hogy a különböző értékek ugyanazt jelentik a különböző nyelveken, kultúrákban? Nem elsősorban a survey adatfelvételeknél rendszeresen jelentkező nyelvi, fordítási problémákra utalok, hanem arra, hogy milyen kulturális meghatározottságai, értelmezési különbségei vannak, lehetnek a különböző értékeknek. A következő táblázatban Kelet-Nyugat (mely nyilván bizonyos értelemben szegényes, hiszen a kettő között is vannak területek) szerinti bontásban veszem sorra összegzésként (és kísérlem meg ellenőrizni az ötödik hipotézist), hogy az elemzések milyen kulturális meghatározottságokkal terheltek, s hogy a különböző *értékek* interpretációja során milyen értelmezési lehetőségek adódnak.

	Nyugat-Európa	Kelet-Európa
altruizmus (1.)	törődés másokkal: szeretet	osztózás a szenvedésben
univerzalizmus (2.)	egyenlőség: az egyenlő esélyek biztosítása	mechanikus egyenlőség
biztonság (3.)	bizalom a jogrendszerben	bizalomhiány a jogrendszerben
autonómia (4.)	a demokrácia alapja	vakmerő szabadságharc
tradíció (5.)	ragaszkodás a demokráciához	a változatlanság elviselhetetlen könnyűsége
konformitás(6.)	autonómia biztosítása egymásnak	a másik ember is alávetett „szolga”
hedonizmus (7.)	amunkamegérdemelt eredménye	amit ma megélsz, már nem vehetik el
teljesítmény (8.)	siker	rendszerkritika
kockázatvállalás (9.)	vállalkozó-szellem	az állam garantálta biztonság feladásának értelmetlensége
hatalom (10.)	gazdagság, mások életének befolyásolása	

7. táblázat. Értékek és kulturális meghatározottságaik Európában

Ahogy a 42. ábrán láthattuk, a mintába került valamennyi megkérdezett szerint a legfontosabb érték az *altruizmus*. Nyugat-Európában jóval fontosabb érték, mint Kelet-Európában. Itt minden bizonnyal nem csak és kizárólag arról van szó, hogy a kelet-európai ember nem szereti a barátait és folyamatosan átvágja őket. Sokkal inkább arról, hogy átéli maga is, és látja a körülötte élőkénél is a hatalomnak való kiszolgáltatottságukat, s ennek következtében amiben osztozhat: a közös kiszolgáltatottság, a *közös szenvedés*. Ezzel szemben Nyugat-Európában valódi odafigyelésről van szó: *adásról*. Nyilván akinek van miből adni, az könnyebben adja azt, amire a másoknak szüksége van. Odafigyelni, odafigyelést adni, szeretni csak az tud, aki odafigyel önmagára, aki szeretni tudja önmagát (Fromm 2012).

A második legfontosabb érték az *univerzalizmus*. Az *univerzalizmus az egyenlőség, az idealizmus* táján értelmezett típusa. Legalábbis Nyugat-Európában. Nyugat-Európában az univerzalizmus egyértelműen az *esélyek egyenlő biztosítását* jelenti. Ezzel szemben

Kelet-Európában az *egyenlősítést*, a redistribúció előtérbe helyezését, a mások kárára való haszonszerzést. Azt, hogy akinek van, attól el kell venni, és odaadni annak, akinek nincs, vagy csak kevesebb van: azt, hogy megvalósuljon az egyenlőség. Ez az egyenlőség sajátos formája, melyet nevezhetünk *mechanikus egyenlőségnek* (Prazsák 2012, Csepeli et al. 2011).

A harmadik legfontosabb érték a *biztonság*. Ahogy a 6. táblázatban láthattuk Európa társadalmának túlnyomó többsége az *egyenlőség* növelése mellett foglal állást. A jog előtti egyenlőség növelése mellett. Egyértelmű, hogy a *biztonság* és az *egyenlőség* ebben az értelemben szoros kapcsolatban van. Ebből az is következik, hogy az *egyenlőség* a *konzervációhoz*, a *megőrzés* értékeihez kapcsolódik Európában. Ahogy láthattuk a nyugat-európai országok kultúráiban többen vannak azok, akik inkább szabadságpártiak, mint a kelet-európai országok kultúrájában. Azért mert számukra a jogrend, a jog előtti egyenlőség természetes. Kelet-Európában viszont inkább egy vágyott helyzet, melynek elérése érdekében, akár még az *egyéni szabadság* is korlátozható. Egyszóval a *bizalom* Nyugat-Európában nem csak és kizárólag a másik emberbe, hanem az intézményrendszerbe vetett bizalmat is jelenti. Kelet-Európában viszont ezzel ellentétben a *bizalomhiányt* és inkább egy *sollen*, mint egy *sein* állapotot jelent.

Kelet-Európában az *autonómia* valamiféle vakmerő szabadságharcnak számít. Olyan tettnek, mellyel az állampolgár megkérdőjelezi a társadalmi rendszer működését. Ha valaki jogaira hivatkozik, akkor könnyen szembesülhet azzal, hogy a jogot a másik adhatja csak, akinek pedig ha nincs hozzá kedve, vagy hatalmi mámorban szenved, akkor megtagadja a jogadást. Ennek megfelelően az állampolgár Szűcs Jenő leírásához hasonlóan érezheti magát „A szolgálóember Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetette magát, a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét.” Igaz, kissé módosítani kellene az idézetet: használható a jelenidő, és a hűbéres beiktatási aktusa helyett egy folyamatos jelenben zajló sorban állás a hivatalban vagy a postán. Nyugaton egészen más volt a helyzet már az ezredforduló idején is, Szűcs így folytatja az előbbi mondatot: „A nyugati *homagium* ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett féltérdre, majd összetett tenyerét hűbérura tenyerébe helyezte, végül a létrejött viszonyt kölcsönösen váltott csók pecsételte meg.” (Szűcs 1983:30) Ezer év alatt Nyugat-Európában teljesen eltűnt ez a helyzet, ezért aztán a múltidő használata teljesen életszerű. Viszont ennek, az ezer évvel korábbi helyzetnek is köszönhető, hogy ma az *autonómia* igen fontos érték Nyugat-Európában: a *demokrácia alapja*.

A *tradíció* – mint láthattuk – ugyancsak számos kérdést felvet. Nyugat-Európa ezeréves történetének fókuszában az *autonóm* polgár áll, aki másokkal együttműködve hozza

létre a demokráciát. Ezzel szemben Kelet-Európában a szolgálóember terjedt el. Ezt a viselkedést írja elő az a kultúra, melyben a *paternalizmusnak* roppant ereje van. A birodalom egyrészt szolgasorban tartja az alattvalóit, másrészt gondoskodik „jólétükről”. Kelet-Európában ezért elviselhetetlenül nehéz a lét könnyűsége. Nyugat-Európában a *tradíció* a demokráciához, a *demokratikus attitűdökhöz* való feltétlen ragaszkodást jelenti.

A tradíciónak megfelelően alakul a *konformitás* értelmezése, mely ugyancsak a közepesen fontos értékek között található Európában. Nyugat-Európa társadalmi rendszere az *autonóm* emberre, a szabad elhatározásából – az alapvető demokratikus játékszabályokat fenntartva és betartva – cselekvő *autonóm* emberre épül. A *konformitás* ebben az értelemben a másiktól látott mintához való igazodást, s ezzel együtt a *másik ember autonómiájának biztosítását* jelenti. Kelet-Európában a szolgálóember mintájához való ragaszkodást jelenti a *konform viselkedés*.

A *hedonizmus* alapvetően a *carpe diem*-re épül. Ez Nyugat-Európában a munka megérdemelt eredménye, míg Kelet-Európában egy falánk, „ki tudja mikor örömködhettek megint?” szenvedélyes állapot előidézése.

Tekintettel arra, hogy Nyugat-Európa kultúrájának központi eleme a gazdasági értelemben is felfogott *autonóm* egyén, a *teljesítmény* értékek a sikerrel kapcsolódnak össze, mely sikerek újabb *teljesítményre* motiválnak. Ezzel szemben Kelet-Európában valamiféle *rendszerkritikaként* értelmeződik az, ha valaki növeli teljesítményét, mert többet vagy mást szeretne, mint ami a környezetének jutott.

A *teljesítmény értékeknek* megfelelően alakul a *kockázatvállalás* is, mely mind Kelet-, mind Nyugat-Európában igen alacsony szinten van. A *kockázatvállalás* a vállalkozó-szellem jelenlétét jelenti, melynek alternatívája a Kelet-Európában megfigyelhető „vállalkozó”, aki nem is tudja és nem is akarja feladni az állam és a redistribúció biztosította kényelmet.

A *hatalom* a leginkább elutasított érték Európában. Jelentésében nincs különbség: mások életének öncélú befolyásolását, alakítását jelenti nyugaton is, keleten is: viszont nem lényegtelen a kultúrák közötti különbség.

Ahhoz, hogy létrehozzuk Európát – egyesével és közösen – elsőként önmagunkban, az identitásunkban, mindenképpen szükség lenne végre egy nemzetállami határokat átlépő Európai Alkotmányra. Ezt azonban nem a korábbiakban erőltetett, felülről lefelé haladó módon, azaz politikai vezetők által aláírt együttműködési dokumentumokkal, hanem alulról, a szabadság kis köreire építkezve lehet megtenni. A szabadság kis körei pedig csak demokratikusan lehetségesek, csak demokratikusan gondolkodók

alkothatnak közösségeket. Tehát elsőként magunkkal kell számot vetnünk: azzal hogy tudunk-e demokráciában élni, azzal hogy tudjuk-e biztosítani egymásnak az autonómiát, hogy oda tudunk-e figyelni egymásra, hogy a különböző élethelyzetek hatalmi szempontú értelmezését fel tudjuk-e váltani az *adás* aktusával. Ha igen, akkor megjelenhetnek a szabadság kis körei, és a szabadság kis köreinek európai hálózatai. Az összekapcsoltság megteremtéséhez remek eszközt adnak az új infokommunikációs technológiák (Csepeli, Prazsák 2013).

S ha létrehozuk a *szabadság kis köreinek európai hálózatát*, akkor a közös cselekvések közösen tipizálhatók és habitualizálhatók, melynek nyomán létrejönnek a demokraták segítségére levő európai demokratikus intézmények.

Irodalom

Angelusz, R. 2000. *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest: Új Mandátum.

Arisztotelész 1994. *Politika*. Szabó, M. ford. Budapest: Gondolat

Arisztotelész et al. 2003. *Államéletrajzok*. Ritoók, Zs., Németh, Gy., Vit, O. ford. Budapest: Osiris

Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. In *Az Európai Unió hivatalos lapja*. C83, Vol. 53. 2010. március 30.

Berger, P.L., Luckman, T. [1966] 1998. *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Tomka, M. ford. Budapest: Józsefváros

Bibó, I.[1947] 1986. *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*. In Válogatott tanulmányok II. Budapest: Magvető pp. 487-504.

Bíró, J., Prazsák, G. *A deviancia határai. Szélgjegyzetek a European ValuesStudy 2008 margójára*. MSZT, Kollektív traumák, határhelyzetek, természeti és társadalmi katasztrófák, Miskolc, 2011.11.11.

Boros, J. 2009. *A demokrácia antropológiája*. Pécs: Jelenkor

Csepeli, Gy. 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris

Csepeli, Gy. 2002. *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970-2002*. Budapest: Józsefváros

Csepeli, Gy. 2007. február 25. *Mi a magyar ma?* Előadás, Sopron, Pilvax kör

Csepeli, Gy., Murányi I., Prazsák G. 2011. *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizonyai*. Budapest: Apeiron

Csepeli, Gy. 2012. A bűn ontológiája (A szülőgyilkosságról). In Prazsák, G. szerk. *Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón*. Budapest: Apeiron

Csepeli, Gy., Kucsera, Cs., Prazsák, G. 2003. Európa mint fölérendelt cél. In Csepeli, Gy. *Emberek vetése*. Budapest: Józsefváros pp.187-207.

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. 2010. *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Józsvöveg

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. 2011. Az el nem múltó feudalizmus. In *Társadalomkutatás*. Vol. XXIX. No. 1. pp. 63-79.

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. *Örök visszatérés? 2.0.*, 2013 Budapest: Apeiron (eBook: KoboBooks)

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. *Európa anómia térképe*. Országos Kriminológiai Intézetben, 2010. november 3-án elhangzott előadás. Budapest

Declaration on the occasion of the 50th anniversary of the signature of the Treaties of Rome. Berlin, 2007. március 25.

Durkheim, E. [1897] 2003. *Az öngyilkosság: szociológiai tanulmány*. Némédi, D. szerk. Józsa, P. (ford.) Budapest: Osiris

ESS Round 5: *European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.0*. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data

EVS 2008: *Integrated Dataset*

Eurobarometer 73.3. *National and European Identity, and Electromagnetic Fields and Health*, March-April 2010

Eurobarometer 77.3. *The Values of Europeans*. TNS Opinion&Social http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb77/eb77_value_fr.pdf

Fjellvang, T. 2011. Socialization Values, Cultural–Religious Zones and Modernization Theory. In *European Sociological Review* Vol. 27.No. 2.

Florida, R.,Tinagli, I. 2004. *Europe in the creative age*. London: Demos

Fokasz, N. 1999. *Káosz és fraktálok*. Budapest: Új Mandátum

Foucault, M. [1961] 2004. *A bolondság története*. Sujtó, L.(ford.) Budapest: Atlantisz

Freud, S. [1930] 1982. *Rossz közérzet a kultúrában*. In Esszék. Linczényi, A. (ford.) Budapest: Gondolat

Fromm, E. [1961] 2012. *A szeretet művészete*. Várady, Sz. ford. Budapest: Háttér

Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell

Habermas, J. 2001. Why Europe Needs a Constitution. In *New Left Review*. No. 11. pp. 5-26.

Hajnal, I. 1936. *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság megbízásából, Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. Budapest

Hankiss, E. 1977. *Érték és társadalom: Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest: Magvető

Heidegger, M. [1946] 2003. Levél a „humanizmusról”. In *Útjelzők*. Bacsó, B. ford. Budapest: Osiris

Heidegger, M.[1946] 2006. Anaximandrosz mondása. In *Rejtektutak*. Kocziszky, É. ford. Budapest: Osiris

http://www.eupedia.com/europe/maps_of_europe.shtml

http://www.eupedia.com/images/content/europe_religions_map.jpg

J. Jackson, M. Hough, S. Farrall, K. Aromaa, J. Keijser. 2011. European Social Survey (2011) Round 5 Module on Trust in the Police & Courts – Final Question Design Template. London: Centre for Comparative Social Surveys: City University London.

Kant, I. [1787] 2004. *A gyakorlati ész kritikája*. Papp, Z. ford. Budapest: Osiris

Karácsony, S. 1985. *A magyar észjárás*. Budapest: Magvető

Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M. 2002 [1957]. *A preszókratikus filozófusok*. Csiszter, K., Steiger, K. ford. Budapest: Atlantisz

Gluckhohn, C. K. 1951. Values and value orientations in the theory of action. In Parsons, T., Shils, E.A. (eds.) *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Mohler, Peter, Ph., Wohn, K. 2005. *Persönliche Wertorientierungen im European Social Survey*. ZUMA-Arbeitsbericht Nr. 1.

Nietzsche, F. [1887] 2000. *Túl jón és rosszon*. Tatár, Gy. ford. Budapest: Műszaki

Nietzsche, F. 2002. *A hatalom akarása*. Romhányi Török, G. ford. Budapest: Cartaphilus

Nietzsche, F. [1885] 2004. *Így szólt Zarathusztra*. Kurdi, I. ford. Budapest: Osiris

Örkény, A. 1997. *Hétköznapi igazsága*. Budapest: Új Mandátum

Parsons, T. [1971] 2000. A modern társadalmak rendszere. In Felkai, G., Némédi, D., Somlai, P. szerk. *Szociológiai irányzatok a XX. században II*. Némédi, D. ford. Budapest: Új Mandátum pp. 40-61.

Platón 1984. Prótagorasz. Faragó, L. ford. In *Platón összes művei I*. Budapest: Európa pp. 173-266.

Plutarkhosz 2001. *Párhuzamos életrajzok I*. Máthé, E. ford. Budapest: Osiris

Prazsák, G. 2010. Prolegomena az európai internethasználók értékpreferenciaváltozásának vizsgálatához. In *Információs Társadalom*. Vol.X. No.2. pp. 36-47.

Prazsák, G. 2012. Mechanical equality (From Discrimination to Empowerment, Trieste, 13. April 2012) előadás

Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press

Safranski, R. [1997] 1999. *A gonosz avagy a szabadság drámája*. Györffy, M. ford. Budapest: Európa

Schwartz, S. H., Bilsky, W. 1987. Toward a psychological structure of human values. In *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 53

Schwartz, S. H., 1992. „Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries” In *Advances in Experimental Social Psychology* Vol. 25.

Schwartz, S. H. 1999. A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work. In *Applied Psychology* Vol. 48. No. 1. pp. 23-47

Schwartz, S. H., *A proposal for measuring value orientations across nations* [Chapter 7 in the Questionnaire Development Report of the European Social Survey].

Szegedy-Maszák, M. 2003. Illyés és a francia irodalom. In *Irodalomtörténet*. Vol. LXXXVI. No.1. pp. 3-20

Székelyi, M. Barna, I. 2002. *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex

Szűcs, J. [1981]1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető

Tönnies, F. [1887] 2004. *Közösség és társadalom*. Berényi, G., Tatár, Gy. ford. Budapest: FOK-TA BT.

Varga, K. 1969. Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. Nemzetközi összehasonlítás. In *Magyar Pszichológiai Szemle*. Vol. 26. No. 3-4. pp. 360-375.

Váriné, Sz. I. 1987. *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat

Váriné, Sz. I. 2003. *Az értékek egyetemes és kultúrspecifikus természetéről*. In *Értékek az életben és a retorikában*. Budapest: Gondolat

Weber, M. 1987. *A megértő szociológia alapvonalai I.* Erdélyi, Á. ford. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó